№ 147 ՀԻՆԳՇԱԲԹԻ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 24

1892

ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՀԻՆԳՇԱԲԹԻ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 24 № 147

ՄՇԱԿ

Տարեկան գինը 10 րուբլի, կէս տարվանը 6 րուբ.
Առանձին համարները 7 կոպէկով.

Թիֆլիսում գրվում են միմիայն խմբագրատան մէջ.

Մեր հասցէն. Тифлисъ. Редакція «Мшакъ».
կամ Tiflis. Rédaction «Mschak».

Խմբագրութիւնը բաց է առաւօտեան 10—2 ժամ
(բացի կիրակի և տօն օրերից)

Յայտարարութիւն ընդունվում է ամեն լեզուով.

Յայտարարութիւնների համար վճարում են
իւրաքանչիւր բառին 2 կոպէկ.

Շաբաթ օր, դեկտեմբերի 19-ին, կէսօրից յետոյ 1 ժամ 40 րոպէին վախճանվեց

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ

„ՄՇԱԿԻ" ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ յայտարարում է, որ հանգուցեալի թաղումը կը լինի կիրակի օր, դեկտեմբերի 27-ին: Հոգեհանգիստ կատարվում է ամեն օր, երեկոյեան 6 ժամին: Յուղարկաւորութիւնը խմբագրատնից դէպի Վանքի մայր-եկեղեցին 10 ժամին առաւօտեան: Թաղումը Խօջիվանքի գերեզմանատանը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Գրիգոր Արծրունի. Գրիգոր Արծրունու դաւանանքը. «Մշակի» ապագան.—ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Բժշկական բիւլլետէն. Գրիգոր Արծրունու հիւանդութեան անցեալը. Գրիգոր Արծրունի և ժողովուրդ. Գրիգոր Արծրունու դպրոցական գործունէութիւնը. Գրիգոր Արծրունի և հայ կինը. Թիֆլիսի քաղաքագլխի ճառը. Հեռագիրներ Գրիգոր Արծրունու մահվան առիթով. Պսակներ Գրիգոր Արծրունու դագաղի վրա դրած. Ներքին լուրեր.—ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.—Վերջին շաբաթը.

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Գերեզման իջաւ հայ առաջադիմական ինտելլիգենցիայի պարագլուխը, նրա ամենափայլուն ներկայացուցիչը, որի շուրջը ժողովվում էր նա հասարակական կեանքի մեծ գործերի ժամանակ: Լռեց այն ուժեղ հրապարակախօսական ձայնը, որ ամբողջ քառորդ դար պահանջում էր մտքի և խղճի ազատութիւն, որ քարոզում էր գիտութիւնը և գրականութիւնը ժողովրդական շահերի համար, որ հաշտեց ազգութիւնների մէջ համերաշխ գործակցութիւն, որ կրթեց ժողովուրդը լինելու տէր իր գործերին, որ դարձրեց հասարակական երևոյթները առարկայ հրապարակախօսութեան՝ ենթարկելով նրանց հասարակական բարձր վերահսկողութեան:

Պէտք էր մեծ հաւատ ունենալ և խոչընդոտների դէմ կռւելով՝ շարունակել անդադար սերմանել մտքեր և նրանց մշակել: Գրիգոր Արծրունին հաւատում էր գաղափարների յաղթութեանը և չը սխալվեց: Գաղափարները տարածվեցին, ցրուեցին, շարժեցին մարդկանց ուղեղները, վառեցին նրանց սրտերը, թելադրեցին նոր գործեր, նոր ձեռնարկութիւններ: Գաղափարները սկսեցին մարմնանալ մարդկանց մէջ, պահանջ զգացվեց համախմբումների և ահա սկսեցին հայաբնակ տեղերի այս ու այն կէտերում զատվել առաջադիմական տարրեր՝ սկզբում անհաստատ քայլերով, թոյլ ուժով և առանց մեծ կապի զանազան խմբերի մէջ:

Սակայն ընդհանուր ցանկութիւնների արտայայտողը, Գրիգոր Արծրունին, թէ մենակ և թէ իր աշխատակիցներով միասին, շարունակում էր գործադրել գաղափարը, վարժեցնելով մարդկանց կեանքի առօրեայ երևոյթների վրա, շարունակում էր խօսեցնել և միացնել միմեանց հետ: Եւ ահա մի օր յանկարծ պարզվում է զարմացած և շուարած աւանդապահների առաջ մի նոր հասարակական շինուածք, մի ամբողջ սերունդ, մի մեծ դասակարգ, որ կամենում է տեսնել կեանքը այլ կերպ կազմակերպված, ուրիշ հիմունքների վրա հաստատված:

Վրդովված մտավախութիւնը, որ չէ կարող ըմբռնել գաղափարների ստեղծագործական և աշխարհաշինական ոյժը, որ չափում է ամեն բան արտաքինով և աւանդական ձևերով—բարկանում է և կատաղում, անզօր լինելով յետ պահել ոգևորված երիտասարդութիւնը: Առաջադիմական երիտասարդութեան կազմակերպութիւնը լրացած չէ, բայց ուրոշված է:

Գրիգոր Արծրունին վերցրել էր իր վրա ներկայացուցչի և մաքառողի դերը և երիտասարդութիւնը նրան կպած էր իր սրտի լաւ զգացումներով: Քանի նա կար, երիտասարդութիւնը ապահով էր, որ նրա շահերը պաշտպանված կը լինեն, նրա իղձերը և փափագները արտայայտ[վ]ած: Երիտասարդութիւնը հաւատում էր նրան իբրև մի ամրութեան, որ թոյլ չի տայ յետադէմ, խաւար մտքերին և ձգտումներին կատարել նոր նուաճումներ:

Այլ ևս չը կայ պարագլուխը: Նա ննջեց յաւիտենական քնով:

Բայց կան և մնում են գաղափարները, որոնց անձանձիր քարոզողն էր, որոնց նա իր բոլոր էութեամբ նուիրվել էր, որոնց համար միայն ապրում էր, որոնց փայլուն ներկայացուցիչն էր. կայ և մնում է սուրբ գործը իր ամբողջութեամբ:

Նա անձնուէր ներկայացուցիչն էր ազատամիտ երիտասարդութեան, տաղանդաւոր թարգմանը նրա սրտի, քաջամարտիկ զինուորը առաջադէմ գաղափարների, անկաշառ ամրութիւնը բոլոր խոչնդոտների դէմ, ուժեղ արտայայտողը և պաշտպանը հասարակական շահերի:

Ա. Քալանթար

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ԴԱՒԱՆԱՆՔԸ

Թող մեզ ներվի, ուպէս խոստովանք, բացատրել այն ուղղութիւնը, որին մենք միշտ հետևել ենք մեր քսան և հինգ տարվայ գրական գործունէութեան ընթացքում: Քսան և հինգ տարի առաջ, երբ մենք սկսեցինք գրել ուրիշ հայոց լրագիրներում, մեր յօդուածները, խոստովանվում ենք, թոյլ էին, անտաշ, անմշակ,—բայց նրանց մէջ յայտնած մտքերը նոյն մտքերն էին, որ մենք շարունակեցինք աւելի մշակված կերպով յայտնել հետևեալ տարիներում:

Այն ուղղութիւնը, որին մենք հետևել

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԵՐՋԻՆ ՇԱԲԱԹԸ

Կիրակի, դեկտեմբերի 13-ին, ճաշին միասին էինք: Արծրունին, ըստ սովորականին, ուրախ էր, աշխոյժ և սրախօս:

Երկուշաբթի առաւօտ ինձ վաղ քնից արթնացրին: Եկողը տիկին Արծրունին էր:

—Ի՞նչ կայ այս ժամին, տիկին:

—Արծրունին հիւանդ է. շուտ եկէք խմբագրատուն: Ասաց և ինքը կառքով սլացաւ բժշկի մօտ: Ես էլ մի քանի րոպէից յետոյ՝ կառքով շտապեցի խմբագրատուն:

Մտայ խմբագրատան դահլիճը: Արծրունին արդէն պառկած էր: Նա ժպտաց և չը կամենալով ծանր տպաւորութիւն թողնել ինձ վրա, ասեց.

—Ոչինչ բան է. մի քիչ մրսել եմ: Երէկ ձեր գնալուց յետոյ, տիկնոջ հետ գնացինք մանգալու: Տուն դառնալով՝ ժամը 5-ին ինձ վատ զգացի, և պառկեցի: Երևում է պօստումն եմ մրսել: Այսօր, վաղը կը վերկենամ:

Հանգստացած այդ խօսքերից սկսեցինք ամենքս էլ զբաղվել խմբագրական գործերով: Ժամը 10-ին եկաւ բժշկապետ Գասպարեան, պ. Արծրունու հին բարեկամը և մշտական բժիշկը:

Դեղ գրեց, խորհուրդներ տուեց. ըստ սովորականին, իր հանաքներով ծիծաղեցրեց, սիրտ տուեց հիւանդին և գնաց:

Առանց որ և է վատ տպաւորութեան անցաւ երկուշաբթի օրը:

Գիշերն էլ լաւ անցաւ: Հիւանդի դրութեան մէջ փոփոխութիւն չեղաւ: Միայն մի փոքր հազը սաստկացաւ: Երբ առաւօտը ժամը 7-ին մտայ նրա սենեակը, նա բոլորովին առողջ և ժպտուն դէմքով հարցրեց.

—Ինչպէս անցկացրիք գիշերը. և ապա սկսեց զանգատվել, որ տիկինը շատ է անհանգստանում, չէ քնում և իզուր ինքն իրան նեղացնում է:

Բացվեց խօսակցութիւն սովորական հարցերի մասին:

—Կարծեմ կարող կը լինեմ հինգշաբթի օր վերկենալ, այնպէս որ դուք, պարոններ, ստիպված կը լինէք այս երկու օրս աւելի շատ աշխատել, ասեց պ. Արծրունին, դիմելով պ. Տէր-Մարկոսեանին և ինձ:

Ժամը 12-ին եկաւ բժ. Գասպարեան: Քննեց, դեղեր գրեց և կրկին յայտնեց, որ ոչինչ բան է, այս քանի օրս կանցնի:

Բժշկի այդ տեսակ խօսքերը միանգամայն ոչընչացնում էին հիւանդի վատ տրամադրութիւնը, և երեքշաբթի, նա բոլորովին առողջի տպաւորութիւն էր թողնում: Բժիշկը մեկնելու ժամանակ ասեց հետևեալը.

—Ձախ թոքի ներքևի մասը բորբոքված է: Ոչինչ վտանգ չը կայ: Միայն մի քանի օր է պէտք, որ բորբոքումը իր շրջանը կատարի:

Լաւ անցկացրինք և երեքշաբթի օրը, դեկտեմբերի 15-ը:

Սակայն երեքշաբթի, լոյս չորեքշաբթի գիշերը, հիւանդի դրութիւնը դժուարացաւ: Սկսվեց վերին աստիճանի ծանր հազ: Գիշերվայ ժամը 12-ից մինչև առաւօտեան ժամը 6-ը Արծրունին սաստիկ հազում էր: Տաքութիւնը, որ լինում էր 38, 5 կամ 38,8, այդ գիշերը բարձրացաւ մինչև 40°. Այդ գիշեր, բժիշկ Լօրիս-Մէլիքեան, որն ամբողջ գիշերը անցկացրեց հիւանդի մօտ, մի քանի անգամ կաչուի տակ սրսկում արեց, որն առանձին թեթևութիւն էր պատճառում: Միայն առաւօտեան դէմ հիւանդը կարողացաւ մի երկու ժամ քնել: Երբ ժամը 7-ին մտայ նրա սենեակը, նա յոգնած ձայնով ասեց.

—Այս գիշեր չը կարողացայ քնել, հազը ինձ տանջեց: Պէտք է բժ. Գասպարեանին ասել, որ նա հազի դէմ դեղեր տայ:

Չորեքշաբթի առաւօտվանից արդէն ամենքս քիչ քիչ սկսեցինք համոզվել, որ պ. Արծրունին հիւանդ է, թէ չէ մինչև այդ օրը կարծում էինք, թէ մի թեթև մրսել է և կարևորութիւն չունի:

Ուստի այդ օրվանից արդէն մի քանի միջոցներ ձեռք առնվեցան: Բժշկապետ Գասպարեան սկսեց օրը մի քանի անգամ գալ: Իբրև օգնականներ՝ խմբագրատանը հերթով լինում էին սկզբում բժ. Լօրիս-Մէլիքեան և վերջին օրերն էլ բժ. Վահան Արծրունի: Խմբագրատանը դրան յայտարարութիւն կպցրինք, որ մասնաւոր մարդիկ չեն ընդունվում, և վերջապէս, պ. Արծրունու ցանկութեամբ, «Մշակի» մէջ տպագրվեց լուր, թէ պ. Արծրունին, տկարութեան պատճառով, իր հետ անձամբ տեսնվել ցանկացողներին չէ ընդունում:

—

Սակայն այդ լուրը և մի ուրիշ տպաւորութիւն ունեցաւ. հէնց որ «Մշակի» համարը լոյս տեսաւ, անդադար սկսեցին գալ զանազան շրջանի մարդիկ, և տեղեկութիւն հարցնել հիւանդի մասին: Եւ ամեն անգամ, երբ խմբագրատան սենեակները մարդ էր մտնում, Արծրունին, իր սենեակի մէջ ոտաձայն լսելով, միշտ հարցնում էր, թէ ով է եկողը, ինչ մարդ է, ինչ ասեցիք և այլ այդպիսի հարցեր: Դա մեծ անյարմարութիւն էր, որովհետև բժիշկը պատուիրել էր, որքան կարելի է քիչ խօսել:

Բայց որքան էլ բժիշկն ասում էր, որքան էլ մենք ամենքս խնդրում էինք, նա չէր ենթարկվում, մանաւանդ որ՝ իրան շատ լաւ էր զգում, և ինչպէս երևում է աւելորդ էր համարում այդքան ճշգրէն ենթարկվել բժշկի ասածին:

Հինգշաբթի օր էր: Հերթապահները՝ տիկինը, Տէր-Մարկոսեանը, բժիշկները միւս սենեակումն էին, ես էի նստել պ. Արծրունու մօտ:

Նա սկսեց խօսել:

Նրա մահճակալի դիմաց, քիչ հեռու դրած էր նրա գրասեղանը, այն գրասեղանը, որտեղ եօթ տարուց ի վեր, 1886 թւից, «Մշակի» վերանորոգման օրից, նա աշխատել է, ստեղծագործել հաբիւրաւոր տաղանդաւոր յօդուածներ, կազմել տասնեակ նախագծեր, որտեղ նա գրել է «Էվէլինա» և Ասիացու ֆելիետոնները: Եւ որքան օրինակելի կարգով էր պահում նա իր այդ սիրած գրասեղանը. մի կողմը ստացած նիւթերը, միւս կողմը տպարան ուղարկելի պատրաստ նիւթերը, դիմացը իրան հարկաւոր ամեն լեզուներով բառարաններ. իսկ մէջտեղը, մի նոր գնած թղթակալ, որի վրա յատկապէս նա գրում էր: Իսկ սեղանի մօտ, պատի վրա մի խորհրդաւոր պարգև: Դա 1890 թւին, յօբելեանի ժամանակ, վասպուրականցիների կողմից տուած ընծան էր. մի մետալեայ պսակ, մէջտեղը Սուր և Գրիչ, և կողքերից գրած «61»: Յօբելեանի բազմաթիւ պսակներից նա այդ ամենից շատ սիրեց—և հասկանալի է թէ ինչու.—ուստի միշտ իր աչքի առաջ էր պահում:

Բայց հեռու չը գնանք:

Խօսակցութեան ժամանակ, յանկարծ աչքերը յառելով գրասեղանին, նա ասեց.

—Գրասեղանս որբ է մնացել:

—Ինչո՞ւ էք այդպէս ասում, պ. Արծրունի, ասացի ես: Մի երկու օրից յետոյ դուք կրկին նրա մօտ նստած կը լինէք. իսկ այժմ էլ՝ խօմ ամեն րոպէ դրա վրա էք նայում...

Այդ երեք խօսքը որ նա ասաց, միակ տխուր խօսքերն էին, որ նա արտասանել էր իր հիւանդութեան հինգ օրվայ ընթացքում: Ուրիշ ժամանակ, նա կամ զանազան տեղեկութիւններ էր հարցնում, կամ պատմութիւններ էր անում, կամ հանաքներ:

—Պ. Արծրունի, դուք կրկին մոռացաք, որ քիչ պէտք է խօսէք. բժիշկը միշտ խնդրում է:

—Ինչ անեմ, եղբայր, ես ինձ բոլորովին լաւ եմ զգում, մանաւանդ այսօր. լաւ կերայ, խմեցի. ամբողջ մարմինս այնպէս լաւ է, որ կարծէք թոքերս իմը չեն, և այն բոլորը, ինչ որ կատարվում է կրծքիս մէջ, ինձ համար բոլորովին անհասկանալի է:

Բանը նրանումն է, որ հինգշաբթի օրվանից, երբ նա իրան լաւ էր զգում, կրծքի մէջ սկսված էր մի խ ղ ղ ո ց: Մի կողմից հազը քանի գնում

ենք, կարող է որոշվել երկու բառով. ձրգտում դէպի ա ն Հ ա տ ա կ ա ն ո ւ թ ե ա ն զարգացումը:

Մարդու անՀատական զարգացումը՝ նշանակում է կատարեալ և անարգել զարգացումը նրա բոլոր բնական, ֆիզիկական, մտաւոր և բարոյական ընդունակութիւնների, նրա բոլոր ձիրքերի, բոլոր Հակումների, բոլոր մարդկային անձնական առանձնաՀատկութիւնների: Դրանով մարդ աւելի պիտանի է դառնում թէ իր անձին, թէ իր ընտանիքին, թէ Համայնքին, թէ Հասարակութեանը, թէ ազգին, թէ պետութեանը, որի մի մասն ենք կազմում, և թէ վերջապէս ամբողջ մարդկութեանը:

Պարզ է որ երբ մարդկային Հասարակութեան կէսը, արական սեռը միայն քաղաքակրթվում, զարգանում է անՀատապէս, իսկ միւս կէսը՝ իգական սեռը, արՀամարՀվում, ընտանիքը, որը բաղկացած է մարդուց և կնոջից, իր գոյութեան մէջ չէ կարող Հասնել կատարեալ անՀատական զարգացման: Երբ 1865 թւին սկսեցինք գրել մեր առաջին յօդուածները կանանց կրթութեան մասին, մեր երկրում դեռ ևս չը կային իգական դպրոցներ, բացի Թիֆլիսի օրիորդական ինստիտուտից, չը կային ոչ իգական գիմնազիաներ, ոչ պրոգիմնազիաներ, ոչ էլ Հայոց ծխական իգական դպրոցներ: Հայ կինը անուսում էր մնում: Երբ Պետերբուրգից տեղափոխվեցանք Ցիւրիխ, այնտեղի Համալսարանում գտանք երկու ռուս օրիորդներին, որոնք ուսանողների Հետ միասին ուսանում էին: Նոյն իսկ առաջադէմ շվէյցարուՀիք սարսափով էին նայում այդ երկու Համարձակ օրիորդների վրա և միայն մի երկու տարուց յետոյ մի շվէյցարուՀի վստաՀացաւ ուսանող գրվել Համալսարանում: Այն ժամանակ մենք գրում էինք Թիֆլիսի Հայ լրագիրներում կանանց բարձր կրթութեան անՀրաժեշտութեան մասին. բայց ո՞վ էր լսում.... Որքա՜ն փոխվեցան այժմ ժամանակները. այսօր մենք ստանում ենք Հեռագիրներ Ժընէվի և Բեռնի Համալսարաններում ուսանող Հայ օրիորդներից:

Ապա անցնելով մասնաւորից դէպի ընդՀանուրը, ընտանիքի անՀատական զարգացումը առաջ է բերում և Համայնքի և Հասարակութեան անՀատական զարգացումը, քանի որ Համայնքը ընտանիքների գումարումն է, իսկ Հասարակութիւնը՝ Համայնքների գումարումն է:

Աւելի էլ ընդարձակելով մեր միտքը, մենք Հասնում ենք ազգի անՀատական զարգացման գաղափարին: Ազգի անՀատական զարգացման զօրաւոր գործիչներից մէկը, մենք միշտ մեր բոլոր գրուածներում Համարել ենք մայրենի լեզուն, որը յատուկ լինելով մարդու բնական ընդունակութիւններին, աւելի էլ ընդունակ է դարձնում մեզ անՀատապէս կատարեալ կերպով զարգանալու, ուրեմն աւելի պիտանի է դարձնում մեզ թէ ընտանիքին, թէ Հասարակութեանը, թէ ազգին, թէ ամբողջ երկրին և թէ պետութեանը: Մտածելով ամբողջ ազգի անՀատական, բարոյական և մտաւոր զարգացման մասին, անբնական կը լինէր մասնակից չանել այդ ինքնազարգացման աշխատանքին ազգի բոլոր անդամներին, ինչ դասակարգի կամ կրօնի և պատկանէին նրանք. ազգի անՀատական բնաւորութիւնը կարող է որոշվել միմիայն այն ժամանակ, երբ ինքնակրթութեան գործում կը մասնակցեն ազգի բոլոր մասերը, ոչ թէ միայն այլ և այլ դասակարգերին և դաւանութիւններին պատկանողները, բայց և նոյն ազգին պատկանող տարաբնակ՝ պարսկաբնակ կամ թիւրքաբնակ անդամները:

Աւելի Հեռու գնալով, և աւելի ընդարձակելով մեր միտքը՝ կը Հասնենք այն եզրակացութեանը, որ պէտք է ձգտել և մեր ամբողջ երկրի թէ բարոյական, թէ մտաւոր և թէ տնտեսական անՀատական զարգացմանը: Այդտեղ արդէն անՀրաժեշտութիւն է զգացվում թէ բարոյական, թէ մտաւոր և թէ տնտեսական Համերաշխութիւն Հաստատել նոյն երկրում բնակվող այլ և այլ ցեղերի մէջ, որպէս զի երկիրը, որը ամբողջ պետութեան մի մասն է կազմում, ընդունի անՀատապէս զարգացած միաւորի ամփոփ մի կերպարանք:

Պարզ է որ այդ անՀատական զարգացման գաղափարին ձգտելով, Հրապարակագրողը չէ կարող անտես առնել, որ Հասարակական Հաստատութիւններն ու օրէնքները, որոնք մեզ, կենդանի մարդկանց Համար են ստեղծված, և ոչ թէ մենք, կենդանի մարդիկս, նրանց Համար գոյութիւն ունենք, պէտք է իրանց գոյութեամբ, իրանց կազմակերպութեամբ նպաստեն մեր անՀատական զարգացման ապաՀովացնելուն: Եւ եթէ նրանք այդ բաւականաչափ չեն անում, բնական է պաՀանջել, որ նրանք անընդՀատաբար վերանորոգվեն, յարմարվելով մեր պաՀանջներին, որպէս զի աւելի լաւ ծառայեն մեզ, աւելի նպաստեն մեր անՀատական զարգացման գործին, մեր երջանկութեանը:

Այդպիսով, կամայ ակամայ, խղճմտաւոր Հրապարակագրողի գործը, տարիների ընթացքում, լինում է Հետևեալը. մինչդեռ մի ձեռքով նա առաջ է տանում շինող, ստեղծագործող գործը, միւս ձեռքով նա ս տ ի պ վ ա ծ է առաջ տանել, ինչպէս ուզում էք անուանեցէք՝ քանդող, քննադատող, անընդՀատ վերանորոգութիւն պաՀանջող գործը:

Այդ մեր բոլոր ասածներից մենք եզրակացնում ենք որ մենք իսկապէս իրաւունք էլ չենք Համարում այսօր վերկենալ և ասել. շնորՀակալ ենք ձեր Համակրութեան Համար դէպի մեր գաղափարները. դա մեր կողմից կը լինէր չափից դուրս մեծամտութիւն, չափից դուրս ինքնաՀաւանութիւն, քանի որ մեր գրչով, տարիների ընթացքում այդքան թոյլ կերպով արտայայտած գաղափարները՝ ոչ մեզ են պատկանում, ոչ էլ Հասարակութեանը, այլ պատկանում են ամբողջ մարդկութեանը: Մենք իրաւունք չենք Համարում մեզ շնորՀակալութիւն յայտնելու Հասարակութեանը, նրա Համակրութեան Համար դէպի այն գաղափարները, որոնք ոչ մերն են, ոչ նրանն են, այլ Համամարդկային, մշանջենական, յաւիտենական մտքերն են:

Երբ մենք քսան և Հինգ տարի առաջ սկսեցինք գործել, մենք թէև անփորձ էինք դեռ ևս, բայց կարողութեան չափ ծառայում էինք նոյն մտքերին, որոնց ծառայում ենք և այժմ: Բայց այն ժամանակ մենք աւելի երիտասարդ, 20 տարեկան լինելով, աւելի ոյժ, աւելի եռանդ ունէինք: Այժմ ի Հարկէ, այլ ևս այն երիտասարդական վառ եռանդը չունենալով գուցէ և մեր ձեռքը թուլացել է, որը բռնել է այսքան տարի նոյն դրօշակը: Բայց այսօր Հասարակութեան Համակրութիւնը և աջողութիւնը տեսնելով դէպի մեր պաշտպանած մտքերը, մենք Համոզվում ենք որ այլ ևս մենակ չենք, այլ նոր և զօրաւոր աջակցութիւն ենք ստանում Հասարակութիւնից, որի Հետ միասին մենք մեզ աւելի ուժեղ ենք զգում և խոստանում ենք այսուՀետև աւելի էլ ամուր կերպով բռնել և բարձր պաՀել այն դրօշակը, որի վրա արձանագրված է՝ մարդու, կնոջ, ընտանիքի, Համայնքի, Հասարակութեան, ազգի, ամբողջ երկրի անՀատական զարգացումը, որպէս զի աւելի օգտաւէտ, աւելի պիտանի, աւելի արժանաւոր անդամ դառնանք ամբողջ մարդկութեան:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

„ՄՇԱԿԻ“ ԱՊԱԳԱՆ

Առաջիկայ 1893 թւի յունվարի 1-ից „Մշակը“ կը շարունակվի Հրատարակվել նոյն ուղղութեամբ, դիրքով և ծրագրով, ինչպէս մինչև այժմ:

Գրիգոր Արծրունին, դեռ իր կենդանութեան ժամանակ, շատ անգամ ասել և կրկնել է, որ իր մաՀվանից յետոյ, ամենամեծ յարգանքը, սէրը և պատիւը, որ իր աշխատակիցները, կուսակցութիւնը, բարեկամները և վերջապէս Հասարակութիւնը իրան ցոյց կը տան, դա կը լինի „Մշակի“ անընդՀատ շարունակութիւնը, նոյն ոգով, նոյն ուղղութեամբ, և նոյն տենդենցիաներով:

Եւ ահա ամենամեծ Հայ պուբլիցիստի այդ սրբազան կտակը մեզ վրա դնում է պարտականութիւն, առանց մի րոպէ տատանվելու, առանց մի վայրկեան վՀատվելու, շարունակել նրա սկսածը, կենդանի պաՀել „Մշակը“ և այդ „Մշակի“ մէջ ցոլացնել Հիմնադրի փայփայած գաղափարները և ձգտումները:

Մի քանի ժամանակից յետոյ, երբ մի փոքր մեղմացած կը լինի այն սարսափելի Հարուածի ցաւը, որ պատճառեց մեզ բոլորիս՝ Արծրունու անսպասելի մաՀը, մենք աւելի մանրամասն կանգ կառնենք „Մ շ ա կ ի“ Հ ր ա տ ա ր ա կ ո ւ թ ե ա ն պ ա յ մ ա ն ն ե ր ի և նոր խ մ բ ա գ ր ո ւ թ ե ա ն կ ա զ մ ա կ ե ր պ ո ւ թ ե ա ն վրա. իսկ այժմ, այս ծանր րոպէին, երբ մեր շուրջը տիրում է սուգ, արտասուք, Հեկեկանք, երբ դեռ մեր աչքի առաջն է մեր անգին ղեկավարի թանգագին դիակը, մենք միայն մի բան կարող ենք ասել, որ „Մշակը“ առանց տատանվելու կը շարունակի իր գոյութիւնը և ապագայում, Հիմնվելով իր կուսակիցների

Թուլանում էր, իսկ միւս կողմից այդ խզզոցը սաստկանում էր: Շունչ քաշելիս կրծքի խորքերից լսվում էին խզզոցի զանազան ձայներ: Նստած լինելով դաՀլիճի մի ծայրում, մենք ամենքս լսում էինք այդ խզզոցը:

Եւ քանի մօտենում էր բորբոքման կրիզիսը, այդ խզզոցը աւելի ծանր էր դառնում, և շնչառութիւնը դժուարանում:

Երեկոյեան, երբ բժ. Գասպարեան եկաւ, խօսք ընկաւ բնակարանի յարմարութեան մասին:

—Դեռ 1886 թւին, երբ դուք արտասաՀմանից վերադառնալով, այդ տունը վարձեցիք, ես ձեզ ասացի, որ շատ էլ լաւ չէ:

—Ի՞նչ անենք, վրա բերեց տխրութեամբ Արծրունին, միջոցները այդքանն են թոյլ տալիս:

—Սակայն չեմ կարող ասել, աւելացրեց բժիշկը թէ այստեղ շատ վատ է: Ոչ. պայմանները այնքան էլ վատ չեն: Կան այնպիսի տներ, ուր մի փոքրիկ սենեակի մէջ ապրում է մի ամբողջ ընտանիք, և այդտեղ էլ պարկած է լինում Հիւանդը:

Բժշկի այդ խօսքերը, ի Հարկէ, աւելի սփոփելու Համար էին ասված, բստ որում նա շատ լաւ գիտէր, թէ Արծրունին, միլիոն արժեցող կալուածքը, նշանաւոր քարվանսարան կորցնելուց առաջ, ինչպիսի շքեղ տան մէջ էր ապրում, քաղաքի կենտրոնում, շրջապատված մի փառաւոր այգիով՝ ճիշդ դրախտի նման:

Վերջին երկու տարին «Մշակի» գործերը այնքան լաւ էին գնում, որ Հանգուցեալը մտադրված էր առաջիկայ տարին խմբագրութեան և իր Համար վարձել աւելի յարմար, աւելի մեծ բնակարան. բայց չը Հասաւ այդ օրին:

Հինգշաբթի գիշերն անցաւ առանց որ և է պատաՀարի: Ոչինչ վտանգ չէր նախատեսնվում: Բոլոր շրջապատողներս, և թէ բժիշկներն այն յոյսով էինք, որ մի քանի օրից յետոյ նրան արդէն առողջ կը տեսնենք:

Անցկացրինք և ուրբաթ օրը, սպասելով անՀամբեր որ Հասնի եօթերորդ օրը, այն է գիշերը և շաբաթ օրը, այսինքն, կ ր ի զ ի ս ի շ ր ջ ա ն ը:

Ուրբաթ երեկոյեան 5 ժամին բժիշկ Գասպարեան եկաւ, տեղեկացաւ բոլոր մանրամասնութիւնները, ինքն էլ քննեց, և գտաւ Հիւանդի դրութիւնը բոլորովին բաւարար: Նա էլ սպասում էր կրիզիսին, և այն յոյսով էր, որ կրիզիսը վտանգաւոր Հետևանք չի ունենայ:

Ուրբաթ երեկոյեան խզզոցը թէև սաստիկ էր, այնպէս որ ձայնը կտրված էր, բայց ոչինչ վատ փոփոխութիւն չէր նկատվում: Իր մօտ մտնողներին Հետ նա անդադար շարունակում էր խօսել եկող գնացողների և զանազան նորութիւնների մասին:

Մեր բոլորի դրութիւնը այդ միջոցին անՀասկանալի էր: Ոմանք, ուղղակի զ օ ռ ո վ մտնում էին խմբագրատուն, և երբ իմանում էին թէ սպասվում է կրիզիսը, լաց էին լինում, տխուր տեսարանների պատճառ դառնում, քայքայում մեզ բոլորի՝ առանց այն էլ քայքայված ջղերը:

Երեկոյեան ժամը 9-ը կը լինէր: Խմբագրատան սենեակում զբաղված էինք պ. Տէր-Մարկոսեանի Հետ «Մշակի» № 146-ը խմբագրելով: Այդ միջոցին բժիշկը մի ուրիշ սենեակում էր, իսկ Հիւանդի մօտ նստած էր տիկինը:

Արծրունին շատ դժգոՀութեամբ էր վերաբերվում, երբ շատերն էին մնում խմբագրատանը, կամ շատերն էին զբաղվում իրանով.

—Ինչու այդքան մարդկանց զբաղեցնել և ինչու նեղութիւն պատճառել. կարող են մրսել, Հիւանդանալ, ասում էր նա անդադար: Այնպէս որ նրա սենեակում միշտ մի-մի Հոգի էին նստում:

Այդ միջոցին դուրս եկաւ տիկինը և Հաղորդեց որ Արծրունին խնդրում է ուշադրութիւն դարձնել, որ չը լինի թէ «Մշակի» Համարը սխալ դընենք, 146 Համարն է,—ասում է նա:

Ես մտայ նրա սենեակը և Հանգստացրի, ասելով որ ամեն բան կարգին է, և ոչինչ սխալ չի լինի:

—Այն լուրը, որի մասին խնդրեցի, մտցրի՞ք, ասեց ինձ.

—Միամիտ եղէք, պ. Արծրունի, մտցրած է:

—Չի լինի որ ինձ մօտ կարդաք, տեսնեմ ինչպէս է գրված:

Ես բերեցի «Մշակի» օտտիսկը և կարդացի այդ լուրը: Այդ այն լուրն է, որ լոյս տեսաւ «Մշակի» շաբաթ օրվայ Համարում, այսինքն Արծրունու մաՀվան օրը:

Ահա նրա բովանդակութիւնը. «Պ. Գրիգոր Արծրունին, որի Հիւանդութիւնը թոքի բորբոքումն էր, բժշկապետ Յ. Գասպարեանի կարգադրութեամբ էլի մի քանի օր չէ ընդունելու՝ իր Հետ անձամբ տեսնվել ցանկացողներին:»

Այդ լուրը այդ ձևով գրված էր բժշկապետ Գասպարեանի ցանկութեամբ, որովՀետև նա Համոզված էր, թէ յիրաւի Արծրունին մի քանի օրից յետոյ՝ կարող կը լինի մարդիկ ընդունել:

Արծրունին նոյնպէս Հարցրեց թէ ինչպէս է կազմված Համարը:

—Ոչինչ, վատ չէ, ասեցի ես: Որքան որ կարելի է ներկայ յուզված միջոցին՝ գրել, գրել ենք:

—Խնդրում եմ, ասացէք, թէ ինչ նիւթեր են մտել, Հարցրեց նա:

Ես ուզում էի մի քիչ կոպտութեամբ ասել՝ «Ա՛յ մարդ, Հանգստացէք, ձեր անձը խնայեցէք, մի քանի օր Հանգիստ մնացէք»—բայց տեսնելով թէ ինչպէս նրա սիրտը թփթփում է իր սիրած «Մշակի» Համար, ես իսկոյն բերեցի Համարը և Հաղորդեցի շաբաթ օրվայ «Մշակի» բովանդակութիւնը:

—Ոչինչ, լաւ է, միակողմանի չէ, նկատեց նա:

—Ցենզօրը ոչինչ չի՞ ջնջել այս Համարից, Հարցրեց նա:

—Չէ:

—Ինչ է, Համարի մէջ ոչինչ Հակացենզօրական բան չէ եղել, թէ խնայել է տկար խմբագրին, վրա բերեց ժպտալով պ. Արծրունին:

—Երեկոյեան Հեռագիրները ստացել էք, մի քանի րոպէից յետոյ Հարցրեց ինձանից:

—Այո, ստացել ենք:

—Չը կա՞յ ոչինչ:

—Չը կայ:

Եւ գիտէք թէ ինչի մասին էր խօսքը: Նա ամեն օր, օրը մի քանի անգամ Հարցնում էր Խրիմեան Հայրիկի մասին, և ուզում էր իմանալ, թէ արդեօք Հեռագիրը ոչինչ չէ Հաղորդել:

—Իսկ ես կարծում էի, թէ իզուր է Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեան Էջմիածնից դէպի Պարսկաստանի սաՀմանները գնացել, ենթադրելով, որ գուցէ այս օրերս նա Հրաւէր կը ստանայ ճանապարՀ ընկնելու՝ դիմաւորելու Համար: Ապա երկար խօսեց Խրիմեան Հայրիկի մասին, միշտ աչքերը յառած պաՀելով Հայրիկի մեծադիր պատկերին, որ կախված էր նրա ձախ կողմի պատի վրա:

Հայրիկի վրա խօսելով, նա անցաւ ուրիշ Հարցերին, տաքացած կերպով սկսեց խօսել Կ. Պօլսի մի քանի դէպքերի, Հայոց գրականութեան, «Մշակի» 1893 թւի գործունէութեան, մի քանի լրագրական անցքերի մասին և խօսում էր բոլորովին առողջ մարդու լոգիկայով. Նրա աչքերի մէջ նկատվում էր կեանք, կրակ....

—Պ. Արծրունի, այդքան չէ կարելի խօսել. բժիշկը խնդրեց, որ չը խօսէք:

—Է՛Հ, եղբայր, ձանձրացրեց ինձ այդքան պառկելը. մի բան պէտք է անել, թէ չէ:

—Ես լսել եմ, որ դուք ձեր երիտասարդ ժամանակը, Ժընէվում, ամբողջ չորս ամիս մի բառ անգամ չէք արտասանել, Հիւանդ լինելու պատճառով:

—Այո, բայց այն ժամանակ ես սարսափելի թոքախտ ունէի. իսկ այժմ ի՞նչ կայ որ: Գոնէ սեղանից մկրատը տուէք ինձ, եղունգներս կարճել զբաղվեմ, ասաց նա, կրկին ժպտալով:

Այդպէս առոյգ, լի եռանդով և յոյսով թողի Հիւանդին և գնացի միւս սենեակը:

—

աջակցութեան, իր բոլոր աշխատակիցների և թղթակիցների օգնութեան և ամբողջ հասարակութեան անկեղծ համակրութեան վրա:

Այդ համակրութիւնը, աջակցութիւնը և օգնութիւնը մեզ հարկաւոր է նա մանաւանդ այժմ, երբ այլ ևս չը կայ այն անընկճելի ույժը, արտասովոր տաղանդը, որ կենդանութիւն էր տալիս օրգանին և խորտակում բոլոր խոչնդոտները:

Փոխարինել Գրիգոր Արծրունուն—ոչ ոք չէ կարող: Բայց ձգտել պահպանել „Մշակի“ մէջ նրա ոգին, հետևել նրա ազնիւ ուղղութեան և արծարծել նրա փայփայած մեծ գաղափարները—դա կը լինի մեր նպատակը, մեր ձգտումը, մեր պարտքը:

„ՄՇԱԿԻ“ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԲԻՒԼԸՏԷՆ

—

Գրիգոր Արծրունին 48 տարեկան էր, թոյլ կազմուածքով. դեռ երեխայ ժամանակ անգլիական ոսկրացաւից նրա կմախքը ենթարկվել էր սաստիկ կերպարանափոխութեան (kiphosis—վերին աստիճան և scroliosis—սաստ աստիճան): 1882 թւին մի քանի օր չարունակ թոքերից արիւն սկսեց հոսել, որը կրկնվեց 1883 թւին և այս անգամ տևեց աւելի երկար: Ինչպէս առաջին, նոյնպէս և վերջին արիւնթքութեան բժշկութիւնը աջողութեամբ պսակվեց. 1886 թւին նորից արիւնհոսութեան նշաններ երևացին, բայց այս անգամ աւելի թոյլ կերպով և տևեց կարճ ժամանակ:

Անցեալ նոյեմբերի սկզբին մի աննշան արիւնթքութիւն երևաց և շուտով դադարեց դեղերի ազդեցութեան տակ: Բայց այնու ամենայնիւ, որպէս զի արիւնթքութեան առաջը առած լինենք ինչպէս առաջ, նոյնպէս և այս անգամ պատւիրեցի բոլորովին միատեսակ առողջապահական պայմաններ, այն է՝ կատարեալ հանգստութիւն և մեծ ժողովներից խուսափումն: Այս է պատճառը, որ ես մինչև անգամ արգելեցի նրան, պ. Նազարեանցի գործի մասին վկայութիւն տալու համար՝ դատարան գնալու և դրա համար տուի նրան բժշկական վկայական:

Վերջին արիւնհոսութիւնից յետոյ Գր. Արծրունին առհասարակ իրան թոյլ էր զգում: Այս դեկտեմբեր ամսի 13-ին մրսելուց առաջացաւ բորբոքումն ձախ թոքի ներքին մասում: Հիւանդութիւնն սկսվեց սաստիկ դողով և արտայայտվում էր զօրեղ երևոյթներով, այն է՝ ձախ կողքի սաստիկ ծակոցով, որն արգելում էր հիւանդին այդ կողքի վրա պառկել. և վերջապէս երբ ականջ էի դնում և բաբախում կուրծքը, այդ երևոյթները վերին աստիճանի զարգացած էին:

Բորբոքումն արագ տարածվեց թոքի ներքին մասերից վերին մասերը: Բժշկական միջոցների շնորհով տաքութիւնն իջաւ, կողքի ցաւը բոլորովին անցաւ: Չորրորդ օրից մինչև հինգերորդ օրը հետազօտութեան ականջ դնելու երևոյթները ներկայացնում էին նշանաւոր բարւոքում. կոչտ, խիստ խոզովակաւոր (бронхіальное) շնչառութիւնը նուազվեց: Այդ բարւոքումը աւելի նկատելի եղաւ վեցերորդ օրը, այդ ժամանակ շնչառութիւն երևաց մինչև անգամ այնտեղ, որտեղ բորբոքումի խտութիւնից նա չը կար:

Անհատական վիճակը շատ լաւ էր, թէև բաւական գրգռված էր. այդ տեսակ բարւոքումն միջոց էր տալիս նրան սրախօսութիւններ անել, զուարճախօսել, ինչպէս այդ նրան յատուկ էր, և մինչև անգամ նա մասնակցում էր իր լրագրական գործերին: Այդ տեսակ նպաստաւոր երևոյթները հիւանդութեան ժամանակ ի նկատի ունենալով, բոլորովին հիմք կար յուսալու, որ հիւանդութեան եօթներորդ օրը բորբոքումն կը մտնի բարւոքման ընթացքի մէջ, և այնուհետև վերջնական առողջութիւնը կը գայ: Սակայն գիշերվայ ժամը մէկին հիւանդը ունեցաւ սարսափելի դող, որը կրկնվեց գիշերվայ ժամը 4-ին. այդ ժամանակ հետազօտութիւնը ցոյց տուեց, որ բորբոքումն ձախ թոքից տարածվել է ամբողջ աջ թոքի մէջ, ազատ թողնելով միայն թոքի մի մասը ներքևում. այդ ժամանակից առաջ եկան թուլացուցիչ երևոյթները, որոնք չէին զիջում մինչև անգամ ամենազրգռիչ դեղերին, այն է՝ կամֆօրա, մուշկ, էֆիր, որոնք մտցնում էի մարմնի մէջ կաշու տակ սրսկելով: Այդպէս բոլոր իմ ձեռնարկած ազդու միջոցները մնացին «ձայն բարբառոյ յանապատի»:

Ի մեծ ցաւ իմ, նախասահմանութեան անսահմանելի կամքով, ինձ վիճակված չէր մի անգամ ևս ազատել անփոխարինելի և անյաղթ ժողովրդական ասպետին, իմ բարեկամին և բարեկա-կամին: Երբ ճակատագրական յեղաշրջումը դէպի վատը տեղի ունեցաւ, որը հաստատեց ինձ հետ միասին և բժշկապետ Գաուդելլին, Արծրունին մաքառելով մահվան դէմ, չէր կորցնում գիտակցութիւնը: Մահից դեռ մի ժամ առաջ բաժանվելով նրանից, ես նրան թողեցի լիակատար գիտակցութեան մէջ:

Չեմ կարող չը յիշել և մի կարևոր հանգամանք, այն է, որ իր վաղուցվայ բարեկամական յարաբերութեան պատճառով, որը բժիշկ Լօրիս Մելիքեանն ունէր դէպի հանգուցեալը, նա, բացի իր ծառայական ժամերը Միքայէլեան քաղաքային հիւանդանոցում, թէ ցերեկը և թէ գիշերը գտնվում էր Արծրունու մօտ և նրա անկողնի մօտից չը հեռանալով, նրա վրա բարեկամական մեծ խնամք էր տանում: Նոյնպէս բարեկամական ուշադրութիւն էր դարձնում և բժշկապետ Վ. Արծրունի:

Բժշկապետ Ց. Գասպարեանց (Արցախեցի)

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ԱՆՑԵԱԼԸ

—

Հարկաւոր ենք համարում հաղորդել մի քանի տեղեկութիւններ «Մշակի» անմոռանալի խմբագրի՝ Գրիգոր Արծրունու թոքերի հիւանդութեան մասին, սկսած նրա երիտասարդական հասակից:

Արծրունին առաջին անգամ հիւանդութիւն է ստանում դեռ ուսանող ժամանակ, 20 տարեկան հասակում, Պետերբուրգում և սկսում է արիւն թքել: Հանգուցեալը պատմում էր թէ իր հիւանդութիւնն այնքան սաստիկ էր, որ Պետերբուրգի սովորական ցրտերի ժամանակ, երբ նա մի անգամ գնում էր բժշկի մօտ, ճանապարհին այնքան յաճախ հազում և արիւն էր թքում, որ անցուդարձ անողները զարմացմամբ նայում էին ձիւնի հետ խառն արեան բծերի վրա, և գլուխը թափ տալով չարունակում էին իրանց ճանապարհը: Հանգուցեալը դիմում է Պետերբուրգի հռչակաւոր բժիշկներին, բայց բոլորն էլ մահվան են դատապարտում նրան: Վերջապէս նա դիմում է յայտնի բժշկապետ պրօֆէսօր Բոտկինին, որն իմանալով հանգուցեալի ազգանունը, մեծ սիրով ընդունում է նրան, որովհետև հանգուցեալի մեծ եղբայրը, Գէորգ Արծրունին (այժմ վախճանված) համալսարանական ընկեր էր եղել Բոտկինին: Պրօֆէսօր Բոտկին ամենայն խնամքով քննելով հիւանդին, չը նայելով իր պատրաստականութեանը և ցանկութեանը մի կերպ օգնել իր մահերիմ ընկերոջ եղբօրը, Գրիգոր Արծրունուն, ստիպված է լինում նոյնպէս դառն ճշմարտութիւնը յայտնել և մահուան դատապարտել նրան: Հանգուցեալ Գրիգոր Արծրունին ներկայանալով բժիշկներին, պահանջում էր նրանցից, որ դառն ճշմարտութիւնը իր երեսին յայտնեն, ասելով թէ ինքն չէ վախենում մահից:

Տեսնելով որ Պետերբուրգի բոլոր հռչակաւոր բժիշկները և պրօֆէսօրները միայն երկու ամիս ժամանակամիջոց են տալիս նրան ապրելու, հանգուցեալը նամակ է գրում իր հօրը, որի մէջ ասում է թէ քանի որ իրան միայն երկու ամիս ժամանակամիջոց է մնում ապրելու, ինքն բարւոք է համարում այդ ճակատագրական երկու ամիսները Ֆրանսիայի՝ իր տաք կլիմայով յայտնի Նիցցա քաղաքում անցկացնել: Թոյլտւութիւն ստանալով հօրից, Գրիգոր Արծրունին անմիջապէս ճանապարհ է ընկնում Եւրոպա և բնակութիւն հաստատում Նիցցայում, ուր աշխարհիս ամեն ծայրերից գնում են կրծքով հիւանդները և բարակցաւոտները. իրանց վերջին յոյսը դնելով Նիցցայի տաք կլիմայի բարերար ազդեցութեան վրա:

Գրիգոր Արծրունին, չը նայելով բժշկականութեան հռչակաւոր ներկայացուցիչների անողորմ դատավճռին, ըստ երևոյթին, դեռ յոյսը չէր կտրել. և ահա Նիցցայում ապրելով, սկսում է առողջապահական կանոններին համաձայն կեանք վարել, սկսում է քիչ քիչ կազդուրվել, ույժի գալ, մի խօսքով դէպի առողջութիւնը գնալ: Գրիգոր Արծրունու մէջ այնքան մեծ էր բնաւորութեան զօրութիւնը և ապրելու յոյսը, որ նա ամբողջ ութ ամիս անցնելով Նիցցայում, ինչպէս ինքն էր պատմում, մի բառ չէ արտասանել, որովհետև արգելված էր նրան խօսել: Նա պատմում էր, որ երբ ինքն հիւրանոցն էր գնում ճաշելու և երբ ծառան բերում էր կերակուրների ցուցակը և դընում իր առաջ, նա որպէս համր, մատը դնում էր ուզած կերակուրի վրա և այդպէս պահանջում կերակուրը: Մի խօսքով, ութ ամսվայ զգոյշ կեանքը, Նիցցայի տաք և փափուկ կլիման նրան այնքան կազդուրում են, որ նա արդէն իրան այնքան առողջ է զգում, որ սկսում է մտածել իր ուսման վրա: Եւ ահա նա սկսում է ճանապարհորդել: Նիցցայից նա գնում է Շվէյցարիա և ապա եւրոպական զանազան համալսարանական քաղաքները և լսում հռչակաւոր պրօֆէսօրների դասախօսութիւնները:

Հասաւ գիշերվայ ժամը 2-ը:

Ես նորից մտայ հիւանդի սենեակը: Տիկինը ասաց, որ Արծրունին անքուն դրութեան մէջ զառանցում է, և յիշում է իր անցեալից զանազան դէպքեր:

Երբ աչքերը բացաւ, ասաց:

—Երբ խօսում եմ, մտքերս չեն շփոթվում, խելքս բոլորովին տեղն է, բայց երբ աչքերս փակում եմ, խկոյն միտքս պղտորվում է և ամեն տեսակ յիշողութիւններ և պատկերներ անցնում են իմ աչքերի առաջ:

—Գուցէ յոգնածութիւնից է, պ. Արծրունի, ասացի ես՝ չիմանալով ինչ ասել. շուտով կանցնի:

—Այ, մի քանի րոպէ առաջ յիշեցի իմ մանկութիւնը, իմ կեանքն արտասահմանում, իմ առաջ պատկերացաւ «Մշակի» սկզբնաւորութիւնը, ես տեսայ իմ առաջ այնքան տարիների պատմութիւնը. կարծէք գրում եմ....

Այդտեղ Արծրունին կանգ առաւ մի քանի րոպէ, և աւելացրեց...

—Երբ «Մշակը» սկսեցի, Թիֆլիսում հայ գրաշարներ քիչ կային. ես գտայ մի լաւ գրաշար, Ներսէս անունով: Նա մի երկու տարի «Մշակի» վրա բանեց: Խեղճը թոքախտ ունէր, երկար չապրեց: Երբ նա հիւանդ էր, ես գնում էի այցելութեան: Լաւ յիշում եմ, որ կեանքի վերջին րոպէներն էին. նա անզգայ դրութեան մէջ, ձեռքերը շարժում էր այնպէս, որ երևակայում էր թէ տպարանում շարում է...

Մի րոպէից յետոյ կրկին այդ տխուր յիշողութիւններն անցան, և Արծրունին կրկին սկսեց խօսել, գլխաւորապէս «Մշակի մասին:

Գիշերվայ ժամը 4-ին, յանկարծակի հիւանդի դրութեան մէջ անսպասելի փոփոխութիւն եղաւ: Նա ընկաւ մի տեսակ մահվան տագնապի մէջ:

—Օդ տուէք ինձ, օդ, գոչեց նա ուժգին ձայնով:

Իսկոյն պատուհանը բաց արինք: Գիշերապահ բժիշկը, Լօրիս-Մելիքեան մի քանի դեղեր տուեց, և Տէր-Մարկոսեան կառքով, որը ամբողջ գիշերը սպասում էր խմբագրատան առաջ, վազեց բժ. Գասպարեանի յետևից: Նա եկաւ քան րոպէից յետոյ, և մինչև ժամը 7-ը մնաց հիւանդի մօտ: Բժ. Գասպարեան լարեց իր ամբողջ ույժը, փորձառութիւնը, հմտութիւնը՝ աշխատելով անվտանգ անցնել տալ կրիզիսը:

Ժամի 6-ը մի սարսափելի ժամ էր: Տագնապը տանջում էր հիւանդին. նրա շնչառութիւնը ծանրանում էր, և նա անդադար կրկնում էր.

—Օդ տուէք ինձ՝ օդ:

Ժամը 7-ին տագնապը կրկին անցաւ, և հիւանդը մի փոքր թեթևացաւ: Նրա աչքերը քիչ պարզվեցին. խմեց մի քիչ շամպայն և ապա թէյ. սկսեց կրկին խօսել զանազան բաների մասին:

Ժամը 9-ին կրկին հիւանդը ծանրացաւ: Նա խօսում էր պարզ, ամենքի հետ և ամեն բանի մասին, բայց մի և նոյն ժամանակ գանգատվում էր, որ այլ ևս ույժ չը կայ դիմադրելու:

10-ին, բժ. Գասպարեան նորից եկաւ: Նա հիւանդի մօտ մնաց մի տասն րոպէ, և ապա դուրս եկաւ միւս սենեակը՝ վերին աստիճանի տխրադէմ.

—Բորբոքումը անցել է աջ թոքը, ասեց նա, համարեա արտասուալի աչքերով, վտանգը մեծ է. յոյս չը կայ...

Այդ խօսքերը կայծակի նման շանթեցին բոլորիս:

Սարսափելի րոպէ էր... Այդպիսի րոպէները չեն նկարագրվում....

—

Խմբագրատան սենեակներում տիրում էր սուգ. ամեն ինչ թվում էր սև, խաւար և ողբացող...

Ժամը 11-ին բժ. Գասպարեան կօնսիլիում հրաւիրեց: Բացատրեց հիւանդութեան ընթացքը, ձեռք առած միջոցները և բոլոր պարագաները:

Բժշկապետ Գաուդելլին իր կողմից յայտնեց, որ բուժումը կատարված է ամենահիմնաւոր կերպով, հիւանդի խնամատարութիւնը եղել է անպայման լաւ, սակայն այդ բոլորի հետ միասին, հիւանդի դրութիւնը վտանգաւոր է և ինքն իր կողմից ոչինչ չէ կարող անել...

Սպասում էինք տխուր վախճանին:

Ժամը 12-ին ես կրկին մտայ հիւանդի մօտ: Անտանելի էր իմ վիճակը: Գիտենալ որ մի երկու ժամից յետոյ այլ ևս չէ լինելու քո ամենաթանգագին բարեկամը, այն մարդը, որ մի ամբողջ հասարակութեան, մի ամբողջ ժողովրդի հոգին, ոգևորիչն է, և տեսնել, թէ ինչպէս նա հերոսաբար մաքառում է հիւանդութեան դէմ, այն յոյսով, թէ մի երկու ժամից յետոյ պէտք է կրիզիսը անցնի և ինքը պիտի լաւանայ, ապրի, և աշխատի... տեսնել, գիտենալ այդ բոլորը, կրկնում ենք, և զսպել արտասուքը, հեկեկանքը, շատ դժուար, շատ անտանելի բան է. բայց ինչ արած, պէտք էր արտասուքը աչքերում ցամաքեցնել, և ձայնը կոկորդում խեղդել, որպէս զի կասկածի նշոյլն անգամ չը պղտորէր թանգագին հիւանդի մեծ յոյսը, որը նրան ույժ էր տալիս արտասովոր քաջութեամբ կռուելու քայքայած թոքերի հետ...

—Ասեցէք, խնդրեմ, քանի ժամ է մնում մինչև կրիզիսի անցնելը:

—Բժիշկներն ասում են՝ երկու ժամ:

—Ո՜հ, երկու ժամ. միթէ այդքան երկար. ես տանջվում եմ. ես չեմ կարողանայ երկու ժամ դիմանալ:

—Ի՞նչ էք ասում, պ. Արծրունի. երկու ժամ չէ, երկու օր էլ կը դիմանաք, եթէ հարկ լինի. դուք դեռ ևս այնքան առոյգ, այնքան ուժեղ էք... ասեցի ես պռօշներս կրծոտելով:

Հիւանդի դէմքի վրա կարծէք մի ժպիտ փայլեց:

Նա հաւատաց:

Տագնապի մէջ, բայց բոլորովին խելքը գլխին, հիւանդը անցկացրեց էլի մի ժամ: Ժամը 1-ն էր:

Հերթապահ բժ. Վահան Արծրունի դուրս գալով հիւանդի մօտից՝ յայտնեց, որ աջ թոքի բորբոքումը արագ-արագ առաջ է գնում: Րոպէները համարված են:

Տիկինը նստած էր հիւանդի անկողնու մօտ: Խմբագրատան սենեակներում սպասում էին Արծրունու մօտիկ ծանօթներից շատերը:

Մահվանից երկու րոպէ առաջ ես կրկին մտայ հիւանդի մօտ:

—Բժ. Գասպարեանն այստեղ է, հարցրեց նա:

—Ոչ, պ. Արծրունի, նա գնաց, շուտով կը գայ:

—Միւս բժիշկներից ով կայ:

—Բժ. Լօրիս-Մելիքեանն էլ է գնացել. այստեղ միայն մնում է բժ. Վահան Արծրունի:

—Ուրեմն վտանգ չը կայ, երբ բժիշկները չեն մնացել, շուտով կանցնի:

—Կանցնի, պ. Արծրունի մի փոքր էլ դիմացէք, ասեցի ես, և անկարող լինելով զսպել արտասուքներս՝ դուրս վազեցի սենեակից:

Ամենքս սպասում էինք հարևան սենեակում: Մի րոպէ չէր անցել, որ տիկինը դուրս եկաւ այլայլված: Նրա դէմքը սարսափ էր արտայայտում:

Ամենքս ներս մտանք:

Կեանքի վերջին վայրկեաններն էին: Արծրունին աչքերը կիսախուփ, բերանը կիսաբաց, հազիւ նկատելի շնչում էր: Կուրծքը այլ ևս չէր խփում, ինչպէս մի քանի րոպէ առաջ, կատաղի ալիքի նման...

Բժիշկը իսկոյն կաշուի տակ սրսկեց էֆիր: Բայց անօգուտ: Մի քանի վայրկեան ևս, 1 ժամ 40 րոպէին այլ ևս նա չը կար:

Այդ րոպէին ներկայ եղողները (տիկին Արծրունի, Միքայէլ Թամամշեան, Յովհաննէս Սպենդիարեան, բժ. Վ. Արծրունի, Յովհաննէս Տէր-Մարկոսեան, Խաչատուր Մալումեան, Տ. Նազարեան, Վ. Ցակոբեան) խորին, սրբազան լռութեան մէջ, արտասուալի աչքերը յառեցին դէպի բարձերի վրա ընկած՝ անշարժ գլուխը:

Որքան վեհ էր նա այդ րոպէին, որքան մեծ, բայց և որքան սգալի...

Խ. Մալումեան

Ուսումն աւարտելուց և Կովկաս վերադառնալուց յետոյ, առաջին անգամ կրկնվում է հիւանդութիւնը և սկսում է սաստիկ արիւն թքել 1882 թւին, որը մի քանի օր է շարունակվում, բայց բժշկապետ Գասպարեանցի ձեռք առած բժշկական միջոցների շնորհիւ, հիւանդութիւնը լաւ վախճան ունեցաւ: 1883 թւին հիւանդութիւնը կրկնվեց, բայց նոյնպէս աջող վախճան ունեցաւ: 1883 թւին, Գրիգոր Արծրունու հիւանդութեան ժամանակ, բժշկապետ Գասպարեանց արտասահման էր. արիւնահոսութիւնը մի քանի շաբաթ տևեց. հանգուցեալը տեսնելով որ բժիշկների դեղերը չեն օգնում, պահանջեց որ իրան տան Գասպարեանցի՝ 1882 թւին իր համար գրած դեղերը, որոնց ընդունելով, բժշկվեց: Այդ ժամանակից մինչև 1886 թիւը հանգուցեալի առողջութիւնը բաւարար էր, բայց 1886 թւին արիւնահոսութիւնը նորից կրկնվեց. հիւանդութիւնը կարճատև էր, նոյնպէս աջող վախճանով:

Այդ հիւանդութիւնն էլ անվտանգ անցաւ: Ապա մի քանի տարի Գ. Արծրունին չէր տկարանում բոլորովին: Միայն անցեալ տարի և այս տարի աշնանը մի երկու օր, շատ թեթև կերպով արիւն թքեց, և այդ էլ առանց հետևանքի անցաւ, և այս դրութեան մէջ հասաւ մինչև վերջին հիւանդութեան օրերը:

***

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Մի քանի օր ևս և սառն գերեզմանին կը յանձնենք Գրիգոր Արծրունու նշխարները: Անողոք ճակատագրի սարսափելի հարուածի ազդեցութեան տակ ընդարմացած, մենք դեռ չենք զգում այդ հարուածի ամբողջ սաստկութիւնը. Թարմ դագաղի առաջ, որ դեռ չէ յանձնվել հողին, մենք Նրան դեռ մեր մէջ ենք գտնում. սակայն լարենք մեր հոգեկան ամբողջ զօրութիւնը և հարցնենք, ինչ էր ուզում այս մարդը, ինչ արաւ Նա և ինչ հետք թողեց իր ետևից: Ինչ տուեց Նա կեանքին և ինչ ստացաւ փոխարէնը այդ կեանքից: Այս վերջին հարցին երկու խօսքով կարելի է պատասխանել. Նա տուեց կեանքին իրան ամբողջովին, անբաժան. բոլոր իր մտքերը, մտածողութիւնները, բոլոր իր եռանդը, ոյժը՝ որ գերբնական էր հասնում մի այնպիսի վտիտ և տկար մարմնի մէջ, իսկ կեանքը Նրան շատ քիչ բան տուեց: Մի քիչ դժուար է կարճ խօսքով արտայայտել առաջին հարցի պատասխանը: Բայց փորձենք:

Մտքով սլանալով ես երևակայում եմ այն դատաւճիռը, ընդհանուր ժողովրդական դատաւճիռը, որ հին եգիպտացիները հրապարակաբար արձակում էին իրանց մեռած փարաւոնի դագաղի վրա, երբ ենթարկում էին փարաւոնի ամբողջ գործունէութիւնը դատաստանի: Նոյնն անում է այսօր ամբողջ հայ ազգը. այդ ազգի դատաստանը արտասանում է իր վճիռը: Այսօր ամբողջ հայ աշխարհը ի մի բերան և ի մի սիրտ արձակեց իր դատաւճիռը: «Մեծ բարերար», «անզուգական բարեգործ» «լուսաւոր, փայլուն մտքեր ներշնչող», «կեանքը ժողովրդի բարօրութեան համար դնող», «մեր հայր և ուսուցիչ», «մարդասէր, համամարդկային գաղափարներ սերմանող», «խաւարամտութեան և ստորաքարշութեան անխնայ հալածող», «հայ ազգի բարոյական վերածնութեան հեղինակ», «մեծ վերանորոգիչ», «կանանց իրաւունքի պաշտպան», «տգիտութեան անխնայ հալածող» «ժողովրդի խղճմտանքը արթնացնող»—ահա այն դատաւճիռը, որ այսօր ի լուր մահուան Գրիգոր Արծրունու արձակում է ամբողջ հայ աշխարհը «Մշակի» խմբագրութիւնը տեղացող անհամար հեռագիրներով: Այդ հեռագիրները բղխում են հասարակութեան ամեն տեսակ խաւերից—հոգևորական, վաճառական, զինուորական, ուսուցիչ, ուսանող, դաստիարակ, աշակերտ, գրող, ազնուական, շինական, արուեստաւոր, մշակ, գործաւոր, գործակատար, հողագործ, այր և կին, երիտասարդ և ծեր—ամենքը ողբում են դառնապէս անփոխարինելի կորուստը:

Եւ այսպէս անում է այն ժողովուրդը, որի հետ Գրիգոր Արծրունին հանաք անել չը գիտէր, որի երեսին բաց, համարձակ, անվախ կերպով խփում էր Նրա բոլոր պակասութիւնները, մոլութիւնները, որի հետ որ և է կոմպրոմիս անել չէր ցանկանում, որի առաջ որ և է զիջում անել չը գիտէր: Այն հուրը, որ փայլատակում էր Նրա մտաւոր տեսողութիւնից, այն բոցը, որ ցայտում էր Նրա լեզուից, մաքրում, սրբում էր այն ամեն ապականութիւնը, աղտեղութիւնը, որ դարերի ընթացքում տգիտութիւնը, նախապաշարմունքները, ապականութիւնը կուտակել էին հայի մարմնի վրա: Բայց ինչ էր ուզում այս մարդը: Ես քեզ, հայ ժողովուրդ, պէտք է սովորեցնեմ մտածել, զգալ, կարեկցել, ոգևորվել, պէտք է ես քեզ մտցնեմ քաղաքակրթեալ եւրոպական ազգերի ընտանիքի մէջ—ահա ինչ խօսքերով մտնում է Գրիգոր Արծրունին հայութեան անդաստանը իբրև սերմնացան: Եւ այդ անելու համար Նա չը շոյեց, չը փայփայեց ամբոխի ստորաքարշ ինստինկտները, Նա անխնայ մտրակեց, հալածեց խարազանը ձեռին այն ժողովուրդը, որի սիրոյ համար գործում էր իր հոգու ամբողջ զօրութեամբ, հալածեց այն ամենը, ինչ որ այդ ժողովրդի բարոյական վերածնութեան գործին արգելք էր լինում: Եւ այդ գործը կատարելիս Նա ուրիշ զէնք չունէր, եթէ ոչ խոր և անպղծելի համոզմունք, մտքի և սրտի անկաշառութիւն, արթուն հոգի և խղճմտանք, անյողդողդ և անընկճելի կամք, յուսահատութեան կատարեալ բացակայութիւն, աննկուն եռանդ և ոգևորութիւն: Սակայն հասաւ Նա իր նպատակին, որին ձգտում էր իր հոգու ամբողջ զօրութեամբ, որի համար Նա չը խնայեց ոչինչ, ոչ իր կարողութիւնը, ոչ իր դիրքը, ոչ իր ծագումը, ոչ անձնական բարեկեցութիւնը և որի համար զոհեց իր ամբողջ կեանքը և այսօր այսպէս վաղահաս կերպով դրված է սառն դագաղի մէջ: Այդ թող վկայէ հայ ժողովրդի խղճմտանքը...:

Գր. Արծրունին մարմնացած էր հետևեալ երեք կերպարանքի մէջ. հրապարակախօս, հասարակական գործիչ և վերանորոգիչ: Իբրև հրապարակախօս Նա իր նմանը չունեցաւ ամբողջ հայ գրական ասպարիզում և ոչ ոք չը ստեղծեց Նրա նման զօրեղ, համոզմունքի և գաղափարի շահերով ամրապնդված, բարոյական սերտ կապերով կապված ստուար բանակ, որովհետև Արծրունին այդ բանակի կռուանը հաստատել է համամարդկային գաղափարի, քաղաքակրթութեան, մարդասիրութեան, առաքինութեան և բարեգործութեան պէս ամրութիւնների վրա: Իբրև հրապարակախօս Նա այն արաւ, որ ներշնչեց այն համոզումը, թէ հայ գրականութիւնը և լեզուն ևս ընդունակ են արտայայտել համամարդկային գաղափարներ, վերացական ամենաբարձր և վեհ մտքեր, որ հայ ազգն ևս կարող է իր լուման գցել ընդհանուր մարդկային կրթութեան և գրականութեան գանձանակի մէջ: Իբրև հրապարակախօս Նա ապացուցեց, որ հայ ժողովրդի շահերը կարող են զուգահեռապէս և անբաժան գնալ ընդհանուր մարդկութեան շահերի հետ, իր բարոյական անկախութիւնը պահպանելով հանդերձ: Վերջապէս Գ. Արծրունին ստեղծեց հայերի մէջ մամուլ, այս բառի ամենաբարձր, ամենավեհ մտքով:

Իբրև հասարակական գործիչ Նա ապացուցեց, որ հասարակական գործիչը միայն այն ժամանակն է իր կոչման բարձրութեան վրա կանգնած, երբ չէ շոյում, չէ փայփայում ամբոխի ստորաքարշ ինստինկտները, երբ զարթեցնում է Նրա մէջ ինչ որ մարդկային է և զսպել է տալիս ինչ որ անասնական է, երբ ճշմարտութիւնը անվախ կերպով համարձակ Նրա երեսին ասում է, երբ աշխարհի ոչ մի գանձը չէ կարողանում Նրան կաշառել, երբ Նա չէ թողնում բթանալ հասարակութեան խղճմտանքի զգացումը, երբ, վերջապէս, հասարակական շահերը գերադասում է նեղ, կուսակցական և անձնական շահերից, երբ ամեն համամարդկայինը կարողանում է միացնել ազգայնականի հետ:

Իբրև վերանորոգիչ, Արծրունին մեծ յեղափոխութիւն գործեց հայի բարոյական, ընկերական մտաւոր և հոգևոր կեանքի մէջ. սակայն այժմ այդ մասին խօսել վաղաժամ է. այսքանը կասենք, որ Գրիգոր Արծրունին հանդիսացաւ մարդկութեան բարերար հանճարներից մէկը, և այնպիսի հանճար, որ հին մարգարէների պէս չը ստիպվեց հեռանալ անապատը, և որի համար չէ կարելի ասել «յիւրսն եկն և իւրքն զնա ոչ ընկալան», այլ «յիւրսն եկն և իւրքն զնա ընկալան»:

Գրիգոր Արծրունու պէս տաղանդները դարերը երկունքով են ծնում:

Հ. Առաքելեան

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Գրիգոր Արծրունու ոգու մեծութիւնը արտայայտվում է Նրա արծարծած բազմաթիւ խնդիրներում, որոնք մեր մտաւոր կեանքի վերածնութեան արշալոյսը աւետեցին. Արծրունու հանճարը քրքրեց հայի ներքին աշխարհը, յուզեց Նրա սիրտը, սնունդ տուեց Նրա լաւագոյն ձգտումներին: Անշարժութեան երդուեալ թշնամի մեծ հրապարակախօսը գործունէութեան առաջին քայլափոխից յարուցանում է մեր կրթական գործին վերաբերեալ մի շարք հարցեր և չը բաւականանալով տեսական խորհրդածութիւններով, 70-ական թւականների սկզբում ընդունում է Գայեանեան օրիորդաց դպրոցի տեսչութեան պաշտօնը: Մեր դպրոցների ուղղութիւնն այն ժամանակ նահապետական էր. իգական սեռի ուսման գործը դեռ նոր արմատներ պիտի ձգէր և ահա այդ նորածիլ հաստատութեան գլուխ է անցնում մի մարդ, որն եւրոպական բարձր կրթութեան հետ միաւորում էր իր մէջ առաջադիմական անընկճելի ձգտումներ... Երկար տարիներ մնալով արտասահմանում նա առիթ ունեցաւ ի մօտոյ ուսումնասիրել առաջնակարգ ազգերի պատմութիւնը և քաղաքակրթութիւնը. մտածող, ուսումնատենչ երիտասարդի մէջ վառվեց հայրենասիրութեան այն կայծը, որին յետոյ մեր ազգային շահերը սխալ հասկացողները փութացին հակազգային գոյն տալ: Արտասահմանեան տպաւորութիւնները ոգևորութիւն ներշնչելով՝ պատճառում էին Գրիգոր Արծրունուն մտատանջութեան դառն րոպէներ. Նա մտաբերում էր իր հեռաւոր հայրենիքը և Նրա շուրջը պատած խաւարը, իր ազգի յետամնացութիւնը և մտաւոր կեանքի անշարժութիւնը. այնտեղ Նա երդվում է շտապել հայրենիք հոգևոր զէնքով զինված և իր ազգի մտաւոր վերածնութեան ասպարիզում միջնորդ հանդիսանալ: Այդ մեծ իղձերով ոգևորված հայրենասէր երիտասարդը վերադառնում է Կովկաս և հիմնելով իր հրապարակախօսական օրգանը՝ նուիրում է իրան մի և նոյն ժամանակ և ազգի դպրոցական գործին, որի մէջ Նա մեծ յեղափոխութիւններ պիտի անէր, եթէ տևողական լինէր Նրա ծառայութիւնը այդ ասպարիզի վրա: Բացի Գայեանեան ուսումնարանից Նա կառավարեց կարճ ժամանակ և Մարիամեան օրիորդաց դպրոցը. այդ երկու հաստատութիւնների մէջ Նա թողեց անմոռանալի յիշատակներ: Այն կրթութիւնը և գիտութեան պաշարը, որ Նա ունէր դպրոց մտնելու րոպէից, գրաւեցին մանուկ սերնդի սէրը, ոգևորեցին Նրան լաւագոյն ձգտումներով, թերևս այդ բոլորը թարմ լինի այն հայուհիների յիշողութեան մէջ, որոնք այսօր տխուր պարտականութիւն ունեն վերջին պարտքը տալ բարձր իղձերով ոգևորող իրանց նախկին դաստիարակին: Գրիգոր Արծրունին ուսման գործի մէջն էլ իբրև դաստիարակ և ուսումնարանի կառավարող մնաց հաւատարիմ իր առաջադէմ ուղղութեան: Սակայն շրջապատող արգելառիթ պայմաններն իր նպատակների իրագործման նպաստաւոր չէին. Նա չը գտաւ աջակցութիւն իր պաշտօնակիցների կողմից, մնաց եզական մարտնչող դպրոցական ասպարիզի վրա: Սակայն որքան և կարճատև էր այդ գործունէութիւնը, բայց և այնպէս Արծրունուն աջողվեց թարմ հոսանք մտցնել այդ հաստատութիւնների մէջ, կենդանութեան ոգի ներշնչել այն սահմանափակ շրջանին, որի միակողմանի գործունէութեան մէջ շատերը տեսնում էին ազգի լուսաւորութեան իդէալը.... Մակար կաթողիկոսի թեմակալութեան ժամանակ Թիֆլիսում մենք տեսնում ենք Գր. Արծրունուն Ներսիսեան հայոց հոգևոր դպրոցի հոգաբարձու. այդ եղաւ Նրա վերջին ծառայութիւնը, որից յետոյ Նա ընդմիշտ թողնում է այդ ասպարէզը, ամբողջապէս նուիրվելով հրապարակախօսական գործունէութեան: Մանուկ սերնդի կրթութեան գործը միշտ մօտ էր Գր. Արծրունու սրտին. «Մշակում» պարբերաբար հրատարակվող խելացի յօդուածներով մեծ հրապարակախօսը նորածիլ սերնդի կրթութեան և առողջամիտ ուղղութեան արթուն պահապան է հանդիսանում. ուսանող սերնդի այսօրվայ ողբը ապացոյց է, թէ որքան մօտ էր Նրա սրտին վաղամեռիկ մեծ հայը:

Յ. Սպենդիարեան

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ ԵՒ ՀԱՅ ԿԻՆԸ

Երբէք չէր կարող ժողովրդի սրտացաւ բարեկամին և մեծ հրապարակախօսին անտարբեր թողնել հասարակութեան ամբողջութիւնը լրացնելու համար Նրա անհրաժեշտ կէսը կազմող իգական սեռը և Նրա կրթութեան հարցը:

Գրիգոր Արծրունին հաստատապէս համոզվել և խորը կերպով զգացել էր այն մեծ ճշմարտութեան իսկութիւնը, թէ մարդկութիւնը միմիայն մի մեծ թշնամի ունի և այդ միակ թշնամին է խաւարն ու տգիտութիւնը: Նա հաւատարիմ իր այդ բարձր սկզբունքին, ոչ մի առիթ անտես չէր թողնում որ իզուր անցնի, առանց խստապէս պահանջելու խաւարի փոխարէն լոյս, տգիտութեան փոխարէն գիտութիւն: Եւ միթէ հայ կինը պիտի զրկվէր այդ մեծ մարդասէրի արդար պաշտպանութիւնից և Նրա արթնացնող և խիստ քննադատութիւնից: Ոչ երբէք. Նա, որի սրտին այնչափ մօտ էր հասարակական կեանքը կազմող բոլոր ոյժերի ներդաշնակ զարգացման գործը, Նա երբէք չէր կարող չը հետաքրքրվել և հայ իգական սեռի հարցով թէ ընդհանրապէս և թէ մասնաւորապէս:

Գրիգոր Արծրունին շեշտում էր անընդհատ, որ կինը ևս կոչված է հասարակական կեանքում իր պարտականութիւնները ճշդութեամբ կատարելու և որպէս զի կարողանայ կինը նոյնպէս իր կոչման բարձրութեան վրա կանգնել և համոզված ու գիտակցաբար վերաբերվել դէպի իր ամեն պարտականութիւնները՝ լինեն դրանք ընտանեկան, հասարակական թէ ընկերական, ուստի անհրաժեշտ էր համարում իգական սեռի համար ևս կրթութիւն, ուսում և գիտութիւն: Եւ Նա, Գրիգոր Արծրունին, նոյն իսկ դեռ իր ուսանողական ժամանակից իր առաջին թղթակցութիւններով, դեռ հազիւ ոտք կոխած հասարակական գործունէութեան ասպարիզում, արդէն այդ օրից Նա ոգևորված կերպով պահանջում էր լաւ կազմակերպված դպրոցներ իգական սեռի համար, որպէս զի նրանք կարողանային տալ ազնիւ և պարտաճանաչ մայրեր և նոյնպէս ընտանեկան և հասարակական կեանքի համար նախապատրաստված և գործունեայ անդամներ:

Քսան և մի տարի շարունակ իբրև հասարակական ազնիւ գործիչ ապրելով ժողովրդի մէջ և ժողովրդի համար, Նա առիթ ունեցաւ և յաճախ կրկնելու նոյնպէս այն ճշմարտութիւնը, որ բացի դպրոցական կրթութիւնից՝ ընտանեկան դաստիարակութիւնը ևս մեծ նշանակութիւն ունի ընկերական կեանքի նպատակայարմար և գեղեցիկ կազմակերպութեան գործում:

Եւ թէպէտ այսօր մի քննողական հայեացք գցելով մեր հասարակական կեանքի վրա կարելի է համոզվել, որ քաղաքակրթութիւնը մեզանում դեռ ներքին սեփականութիւն չէ դարձել ամբողջովին, բայց այդ երբէք թող արգելք չը լինի սկսած ազնիւ գործը շարունակելու, այլ ընդհակառակն ոգևորված և միացած ոյժերով հասարակութեան իւրաքանչիւր անդամ թող ձգտի իր կոչման արժանաւորապէս և գիտակցաբար ծառայելու:

Եւ դրանով միայն՝ ընդհանրապէս ամեն մի հայ և մասնաւորապէս հայ կինը կենդանի կերպով ապացուցած կը լինի, որ լոկ մի սրտագին ոգևորութիւն չէ Նրա արտայայտած ձգտումները, այլ ընդհակառակն Նրա համար արդէն պահանջ է դարձել իր գործունէութեամբ մասնակցելու ընտանեկան, հասարակական և ընկերական կեանքի նշանաւոր գործերին:

Ուրեմն լի յուսով և եռանդով առաջ գնալով, թող հայ կինը ևս իր կողմից ցոյց տայ, որ գիտակցաբար ըմբռնել է իր կոչման բարձրութիւնը, և իր ազնիւ գործունէութիւնը թող լինի այն կենդանի արձանը, որ հայ կինը իր ձեռքերով կը կանգնեցնէ մեծ հրապարակախօսի անմահ յիշատակին:

Դօկտոր Վարդուհի Յակոբեան

ԹԻՖԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼԽԻ ՃԱՌԸ

Դեկտեմբերի 21-ին, քաղաքային Դումայի նիստի ժամանակ, քաղաքագլուխ իշխան Արգուտինսկի-Երկայնաբազուկը բանալով նիստը, «Кавказъ» լրագրի ասելով, հետևեալն ասեց.

«Յարգելի պարոններ, շաբաթ օր, դեկտեմբերի 19-ին, մեռաւ Գրիգոր Երեմեան Արծրունի: Ոչ առանց յուզմունքի հաղորդում եմ այս վերին աստիճանի ցաւալի լուրը: Դեռ մօտ օրերս մենք տեսնում էինք Գրիգոր Երեմեանին առողջ և առոյգ, բայց դժնդակ ցաւը յանկարծ ձգեց Նրան անկողին և դեկտեմբերի 19-ին կայծակի արագութեամբ տարածվեց ամբողջ քաղաքում տխրալի լուրը՝ թէ Նա այլ ևս չը կայ: Այդ յանկարծակի մահը խորին վշտով համակեց մեր հասարակութեան

բոլոր խաւերը: Երէկ ապրում էր—այսօր մեռաւ, մեռաւ ոյժերի և տաղանդի ամենածաղկած ժամանակին:

«Հանգուցեալն անզուգական անձնաւորութիւն էր: Նրա արդիւնաւոր գործունէութիւնը բառի լայն մտքով կատարեալ հասարակական գործունէութիւն էր: 1875 թւից մինչև 1887 թիւը, այսինքն մի քանի քառամեակ, հանգուցեալը մեր դումայի ձայնաւոր էր և իր խորհուրդներով շատ օգուտ էր տալիս քաղաքին: Բայց նա ունէր աւելի լայն ասպարէզ—այդ նրա հրապարակախօսական գործունէութիւնն էր, նրա աշխատութիւնները «Մշակ» լրագրում, որի խմբագիր—հրատարակիչն էր 1872 թւից: Նրա գործունէութիւնը իբրև հրապարակախօսի շատ սերտ կապ ունէր հասարակական գործունէութեան հետ: Նա մի քարոզիչ էր, քաղաքակրթութեան սերմանող, կուլտուրայի սերմանող: Նրա «Մշակը», նրա այրող, տաղանդաւոր, ազնիւ և չիտակ յօդուածները, որոնց մէջ նա շատ անգամ խօսում էր սօցիալական և կրօնական խնդիրների մասին, ընթերցողների և յարգողների անհագին կոնտինգէնտ ունէին ոչ միայն Թիֆլիսում, այլ և գաւառում: Նա սովորեցրեց ժողովրդին կարդալ, բացատրելով իր ազնիւ մտքերը վերին աստիճանի հանրամատչելի ժողովրդական լեզուով: Նա թշնամի էր ամեն խաւարութեան, անշարժութեան, ճնշման: Նրա այն յօդուածները, որոնց մէջ նա խօսում էր խորին և անկեղծ համոզմունքով, երբեմն հասնում էին մարդկութեան ամենաբարձր քարոզիչների ոգևորութեան: Նա նոյնպէս դէպի ամեն տեսակ թշուառութիւն սաստիկ զգայուն էր: Նա անձնապէս հաւաքեց 5,000 ր. յունվարի 6-ի աղէտից վնասվածների համար. քիչ չաշխատեց և խօլէրայի էպիդէմիայի ժամանակ ձրի թէյարանների օգտին: Ընդհանրապէս, յարգելի պարոններ, հանգուցեալն այնպիսի մարդ էր, որի յիշատակը դեռ երկար չի ջնջվի և նրա թողած հոգևոր ժառանգութիւնը ամբողջապէս մեր առանձին ուշադրութեան արժանի է: Այդ ի նկատի ունենալով, յարգելի պարոններ, ես առաջարկում եմ յարգել հանգուցեալի յիշատակը յոտնկայս և նրա դագաղի վրա Թիֆլիս քաղաքի անունից պսակ դնել:»

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՌԻԹՈՎ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

—

Դեկտեմբերի 19-ից սկսած արդէն՝ գաւառներից սկսեցին տեղալ հեռագիրներ «Մշակի» խմբագրութեան անունով, որոնք արտայայտում են այն աննկարագրելի տպաւորութիւնը, որ գործել է ամենքի վրա Գրիգոր Արծրունու մահը: Այստեղ բերում ենք այդ հեռագիրները:

ԷՋՄԻԱԾՆԻՑ.—Էջմիածնի ճեմարանի ուսուցչական խումբը անսահման համակված է հայ ազգին հասած վշտով մեծ հայ հրապարակախօսի մահվան առիթով: Տեսուչ Արիստակէս եպիսկոպոս, Եզեկեան, Պալեան, Տէր-Մովսիսեան, Օհանջանեան, Գուզալեան, Կարապետեան, Կարա-Մուրզա, Տէր-Միքայէլեան, Թադէոսեան:

ՇՈՒՇՈՒՑ.—Թոյլ տուէք արտայայտել ձեզ մեր խորին ցաւակցութիւնը ձեզ և ազգին թանգագին Գրիգոր Արծրունու, ճշմարտութեան և լոյսի փառաւոր ախոյեանի, ստորութեան և խաւարամտութեան անխնայ թշնամու, անձնաւորութեան և ազնւամտանքի ազատութեան քաջ մարտնչողի մահուան առիթով: Թող պանծալի առաջնորդի հոգին [ն]երշնչէ մեր մէջ արիութիւն և եռանդ: Լեւոն [Ս]արգսեան, Ա. Բաբախանեան, Գէորգ Ղարա-[illegible]եան, Եփրեմ Տէր-Յակոբեան, Անդրէաս Աբրահա-[illegible]նեան, Բարխուդարեան, Տէր-Սահակեան, Սերո-[illegible]եան, Աբրահամեան, Լալազարեան, Աթայեան, [Շ]ահնազարեան:

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻՑ.—Ես եւ իմ արտասուքս խառնում եմ ձերի հետ: Խնդրում եմ Արծրունու բարեկամներին և աշխատակիցներին ինձ եւ մի ան[illegible]ին չնորհել վերջին հրաժեշտի ժամանակ: Ստեփան Ղորղանեան:

ԲԱԹՈՒՄԻՑ.—Բառ չենք գտնում մեր վիշտը [ար]տայայտելու: Իբրև աշխատակիցներ մասնակից [ե]ղէք մեզ ձեր մատուցանելիք յարգանքին: Ծատուրեան, Սարուխանեան:

ԷՋՄԻԱԾՆԻՑ.—Անհուն և անսահման վիշտ: [Ձ]եզ հետ ողբում եմ այդ անակնկալ կայծակի [զ]արուածի դժբաղդութիւնը: Աւաղ, չը կայ այլ ևս [illegible]ա, որն իր ժողովրդին տուեց կեանքի գիտակցութիւնը: Եզեկեան:

ԲԱԳՈՒԻՑ.—Հոգւով բոլոր զօրութեամբ ողբում եմ թանկագին Արծրունու, ազնւութեան ամենաազնիւ ջատագովի անփոխարինելի կորուստը: Տիկին Կաճկաճեան:

ԲԱԳՈՒԻՑ.—Առաջադիմութեան և մարդասիրութեան գաղափարների ազնւագոյն ախոյեանի անփոխարինելի կորստի անակնկալ լուրը ընկղմեց անհուն վշտի մէջ Բագուի ամբողջ երիտասարդութիւնը, որը ողբում է որբացած մտածող ժողովրդի կորուստը:

ՂԱՐԱՔԼԻՍԱՅԻՑ.—Մահագոյժ հեռագիրը խորին թախծի մէջ գցեց Ղարաքլիսայի ամբողջ հայ հասարակութիւնը. աննկարագրելի է տպաւորութիւնը:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻՑ.—Հայ հասարակութիւնը արտայայտում է իր անսահման վիշտը իր անմոռանալի դաստիարակի, մեծ հրապարակախօսի, ճշմարտութիւն սերմանողի մահվան առիթով: Համոզված ենք, որ Արծրունու թողած կտակը յաւիտեան կը յաղթանակէ և «Մշակը» կը շարունակէ աշխատել մի և նոյն ոգով: Քաղաքային գլխաւորներ:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻՑ.—Հայոց Բարեգործական ընկերութեան Ախալքալաքի տեղական վարչութիւնը ողբում է անմոռանալի կորուստը: Նախագահ Մարգարեան:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻՑ.—Արծրունու մահը խորին կերպով վշտացրեց և մեզ վրացիներիս: Յանձին նրան հայ ժողովուրդը կորցրեց իր հարազատ զաւակին:

ԱՐԴՈՒԻՆԻՑ.—Մեր դարի մեծ հրապարակախօսի, Գրիգոր Արծրունու, ճշմարտութեան պաշտպանի վախճանը խորին կերպով թափանցեց Արդուինի հայ հասարակութեան սրտի մէջ: Չը կայ այլ ևս ճշմարտութեան, բարութեան առաջնորդը. յաւիտեան հեռացաւ մարդկային բարձրագոյն գաղափարների հետևողը: Մաղթում ենք Աստուածանից, որ հրապարակախօսի իդէալները աւելի մարմնանան: Հասարակութեան կողմից բժշկապետ Միրիմանեան, տէր-Կարապետ, Թորոսեան:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻՑ.—Խորին ցաւակցութեամբ ընդունեցինք Գրիգոր Արծրունու մահվան լուրը: Հայկական ինքնաճանաչութեան գործը յանձին նրա կորցրեց իր ամենաազնիւ, ամենասիրած պաշտպաններից մէկը: Այս բազմահոգ օրերում նրա որբացած տեղը հազիւ կարողանայ բռնել մի ուրիշը, որը նոյնչափ ազդու կերպով, նոյնչափ ոտապնդոտ և գիտակցաբար աւետէր ճշմարտութեան խօսքը: Հայ ուսանողներ:

ԱՍՏՐԱԽԱՆԻՑ.— Կանանց հարցը պաշտպանող և հայոց կեանքի անխոնջ մշակ Գրիգոր Արծրունու մահը ցաւագնապէս ողբում ենք: Աստրախանի հայ կանայք:

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐՕՊՕԼԻՑ.—Հայ կաթօլիկ հասարակութիւնը յայտնում է խորին ցաւակցութիւն Արծրունու մահվան առիթով. Նրա գաղափարներն էին՝ զանազան դաւանութիւնների հայերի միութիւնը ազգայնութեան ոգով: Բէքուրեանց:

ՎԻԷՆՆԱՅԻՑ.—Սրտակցապէս ցաւակցում ենք ազգային այս մեծ կորստին: «Հանդէս Ամսօրեայ»:

ԿԱԶԱՆԻՑ.—Անկեղծ կերպով ցաւում եմ մի նշանաւոր գործողի՝ Արծրունու վախճանի մասին. մասնակցում եմ աշխատակիցների կողմից դագաղի վրա դրվելի պսակին. յայտնեցէք իմ խորին ցաւակցութիւնն ընտանիքին: Պրօֆէսօր Եղիազարեան:

ԷՋՄԻԱԾՆԻՑ. — «Արարատի» խմբագրութիւնը խնդրել է աբեղայ Խօջայեանին պսակ դնել և «Արարատի» խմբագրութեան ներկայացուցիչը լինել: Խմբագրի տեղ՝ Եփրեմ աբեղայ:

ԷՋՄԻԱԾՆԻՑ.—Ճեմարանի կողմից պատուիրակ է գալիս թաղման ներկայ լինելու Եզեկեանը: Ուսուցչական խումբ:

ՄԱՐՍԷՅԼԻՑ.—Խորին ցաւակցութիւնս ընդունեցէք. յանձնված է Վարդազարեանցին պսակ դնել իմ կողմից: Փորթուգալեան:

ՔՈՒԹԱՅԻՍԻՑ.—Անխոնջ մշակի՝ Գրիգոր Արծրունու վախճանի տխրալի լուրը մեր բոլորիս վրա ամենածանր տպաւորութիւն գործեց: Շտապում եմ արտայայտել խորին թախծի անկեղծ զգացմունքս: Յանձնված է քահանայ Ամիրաղեանին Քութայիսի հայ հասարակութեան կողմից դնել պսակ հանգուցեալի դագաղի վրա: Կիրակի, դեկտեմբերի 27-ին, հանդիսաւոր հոգեհանգիստ կը կատարվի այստեղ: Աւագ քահ. Եարալեանց:

ԱԽԱԼՑԽԱՅԻՑ.—Արծրունու մահը սարսափելի ճնշող տպաւորութիւն գործեց մեզ վրա: Ողբում ենք մահը այն ճշմարիտ մեծ մարդու, որի մատուցած ծառայութիւնները հրապարակախօսութեան ասպարէզի վրա անգնահատելի են: Արծրունին մեռաւ, բայց նրա սերմանած մտքերը յաւիտեան կը մնան հայ ազգի յիշողութեան մէջ: Հայ ուսուցչական խումբ:

ՄՕՍԿՎԱՅԻՑ.—Մեծ կորուստ ունեցաւ մամուլն իր արժանաւորագոյն մշակի, Արծրունու մահուամբ: Նրա աննկուն բնաւորութիւնը, նրա անյողդողդ ոգին, նրա համոզմունքների ոյժը և արիութիւնը նրան կընծայեն մի այնպիսի տեղ, որ չի բռնվի ոչ ոքով: Հանգիստ նշխարներիդ, յաւիտեան անմոռանալի Արծրունի: Դրէք պսակ ճերմակ վարդերից նարնջագոյն ժապաւէնով: Սմբատ Շահազիզ:

ԱՍՏՐԱԽԱՆԻՑ.—Ողբում ենք մեծ հրապարակախօս Գրիգոր Արծրունու անփոխարինելի կորուստը. մեր մխիթարութիւնը նրա գործերն են, որ կենդանի կը պահեն նրա անունը մեր վշտացած սրտերում: Աստրախանի հայեր:

ԴԷՐԲԷՆԴԻՑ.—Դէրբէնդի հայ հասարակութիւնը յանձնել է Հ. Առաքելեանցին Արծրունու դագաղի վրա դնել մետաղեայ պսակ, մակագրութեամբ «գաղափարի կռուի մէջ անփոխարինելի մարդուն»:

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐՕՊՕԼԻՑ.—Յայտնում ենք խորին վշտակցութիւն թանգագին Արծրունու մահվան առթիւ. ուղարկեցինք յիսուն ռուբլի հանգուցեալին մահարձան կանգնեցնելու ֆօնդի համար: Խնդրում ենք միջնորդել անմահ հրապարակախօսին թաղելու Վանքի բագում: Հայեր:

ԵՐԵՒԱՆ.—Գումարվեց ժողով, որը վճռեց ուղարկել երեք պատգամաւորներ, որ պսակ դնեն և միջնորդեն թաղելու Վանքի բագում եպիսկոպոսի մասնակցութեամբ և ցանկութիւն յայտնեց անընդհատ շարունակելու «Մշակի» հրատարակութիւնը:

(Կը շարունակվի)

ՊՍԱԿՆԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ԴԱԳԱՂԻ ՎՐԱ

—

Մինչև այսօր հետևեալ քաղաքները, հաստատութիւնները և մասնաւոր անձինք պատուիրել են պսակ դնել Գրիգոր Արծրունու դագաղի վրա:

—

1) Թիֆլիս քաղաքը. 2) «Մշակի» աշխատակիցները. 3) Կովկասի հայոց Բարեգործական ընկերութիւնը. 4) «Արարատ» ամսագրի խմբագրութիւնը. 5) Քութայիսի հայ հասարակութիւնը. 6) Արդուինի և Արդանուչի հայ-կաթօլիկ հասարակութիւնը. 7) Ախալցխայի հայ հասարակութիւնը. 8) Ախալցխայի հայ երիտասարդութիւնը. 9) Ախալցխայի ուսուցչական խումբը. 10) Պետերբուրգի հայ ուսանողութիւնը. 11) Կովկասեան Բարեգործական ընկերութեան Հին-Նախիջևանի ճիւղը. 12) Նոր-Բայազէտի հայ երիտասարդութիւնը. 13) Շամախու հայ հասարակութիւնը. 14) Պրօֆէսօր Խալաթեան. 15) Պօղոս Ղամբարեան. 16) Ռիգայի հայ ուսանողութիւնը. 17) Օդէսայի հայ ուսանողութիւնը. 18) Մօսկվայի հայ ուսանողութիւնը. 19) Մօսկվայի հայ վաճառականական երիտասարդութիւնը. 20) Լազարեան ճեմարանի աշակերտներ. 21) Մօսկվայից պրօֆէսօր Ղամբարեան, Գէորգ Քանանեան, Քրիստափոր Քանանեան, Մովսէս Քանանեան, Գասպարեան, Մամիկոնեան, պրօֆէսօր Ներսէսեան, Սուքիասեան, Թանդեան, Առաքել Ծատուրեան, Խալաթեան. 22) Աստրախանից՝ Կիտայեան. 23) Աստրախանի հայ կանանցից. 24) Դէրբէնդի հայ հասարակութիւնից. 25) Դէրբէնդից Մէլիք-Շահնազարեան Դէ-Շափուր. 26) Ղարաքլիսայի հայ հասարակութիւնը. 27) Իգդիրի ուսուցչական խումբը. 28) Ալէքսանդրօպօլի հասարակութիւնը. 29) Մօսկվայի հայ հասարակութիւնը. 30) Բագուի հայ երիտասարդութիւնը. 31) Նախիջևանից—Ստ. Ղորղանեան. 32) Երևանի հայ ինտէլիգէնցիան. 33) Նոր Բայազէտի հայ դպրոցները. 34) Սմբատ Շահազիզ. 35) Երևանի հայ հասարակութիւնը. 36) Նոր-Նախիջևանից Զօրաեան. 37) Մօսկվայից Ժամհարեան. 38) Ամուսինք Սպէնդիարեանք. 39) «Մուրճ» ամսագրի խմբագրութիւն. 40) Մ. Փորթուգալեան, Մարսէյլից. 41) Ալաշկերտի և Բագրևանդի հայեր. 42) Ախալքաղի հայ հասարակութիւն. 43) Ստավրօպօլի հոգևորականութիւն. 44) «Կովկաս» Ջինագործարանի եղբ. Ալոյաններ. 45) Վերին-Ագուլիսի հայ հասարակութիւն. 46) Վերին-Ագուլիսի արհեստաւորներ. 47) Ղուբայի հասարակութիւն. 48) Մէլք. Սաֆարեանի ծխախոտի գործարան. 49) Շուշու հայ հասարակութիւն. 50) Արդուինի հայ հասարակութիւն. 51) Ալէքսանդրօպօլի արհեստաւորներ. 52) Արմաւիրի հայ հասարակութիւն. 53) Հայ դերասանական խումբը. 54) Կովկասի Հայոց Բարեգործական ընկերութիւնը. 55) «Ցարաքի» խմբագրութիւնը. 56) «Իվէրիա» լրագրի խմբագրութիւնը. 57) Թիֆլիսի վրաց ազնուականութիւնը. 58) Աստրախանի հայ հասարակութիւնը. 59) Ագուլիսի ուսուցիչները. 60) Թիֆլիսի հայ դերասանական խումբը. 61) Անտոն Ղորղանեան. 62) Հայ բաղաղներ. 63) Հրատարակչական ընկերութիւն. 64) Գօգօյեան իգական դըպրոց. 65) Վարշավայի հայ գաղթականութիւն. 66) Ղարսի հայ վաճառականութիւն. 67) Թիֆլիսի հայ երիտասարդութիւն. 68) Բաթումի հայ երիտասարդութիւնը. 69) Հայոց Բար. ընկերութեան Բաթումի ճիւղը. 70) Բաթումի հայ տիկինները. 71) Քութայիսի հայ երիտասարդութիւն. 72) Սալմաստի հայ հասարակութիւն. 73) Թիֆլիսի հայ մշակները. 74) Միխայլովի հայ երիտասարդութիւն:

(Կը շարունակվի)

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

—

Շաբաթ օր, ժամը 2-ից, երբ տարածվեց Գրիգոր Արծրունու մահվան լուրը, խմբագրատունը սկսեց լցվել ամեն շրջանին պատկանող ժողովրդով: Ինտելլիգենցիա, վաճառականներ, աշակերտներ, կանայք, օրիորդներ, հայ, վրացի, ռուս,—մի խօսքով ազգաբնակութեան բոլոր ներկայացուցիչները շտապում էին յայտնել իրանց վիշտը՝ տեսնել թանգագին հանգուցեալի երեսը: Անկարելի էր առանց յուզվելու նայել մի քանի մշակների և արհեստաւորների վրա, որոնք արտասուալի աչքերով խնդրում, աղերսում էին՝ թոյլ տալ իրանց, որ վերջին անգամ համբուրեն Արծրունու ձեռքը:

—

Շաբաթ, դեկտեմբերի 19-ին, խմբագրատան շէնութեան մէջ կատարվեց առաջին հոգեհանգիստը Գրիգոր Արծրունու համար:

—

Կիրակի օր, դեկտեմբերի 20-ին, կէսօրից յետոյ ժամը 3-ին, զմռսվեց Գրիգոր Արծրունու դիակը դեկավարութեամբ բժ. Յ. Լօրիս-Մելիքեանի: Դիակը դրված է խմբագրատան դահլիճում, պարզ դագաղի մէջ: Դահլիճը պատած է սև քօղով: Արծրունու դէմքը պահպանել է զարմանալի նմանութիւն և թարմութիւն: Տեսնողը չէ ուզում հաւատալ, որ նա մեռած է և ոչ թէ քնած:

—

Գրիգոր Արծրունին պէտք է թաղվի Խօջի-վանքի գերեզմանատանը, ինչպէս առաջ ինքը ցանկութիւն է յայտնել: Որոշված տեղում արդէն կառուցանվում է դամբարան: Որոշված է՝ դիակը դնել մի փոքրիկ դագաղի մէջ, երեսը ապակով ծածկած, ապա այդ դագաղը մի երկրորդ դագաղի մէջ, իսկ այդ վերջինն էլ ցինկի դագաղի մէջ, որպէս զի դիակը բոլորովին անվնաս մնայ երկար տարիներ: Հարկաւոր ժամանակը կարելի է ամենայն հեշտութեամբ տեղափոխել մեծ պատրիոտի նշխարները:

—

Գրիգոր Արծրունու թաղման գործը կարգադրելու համար, շաբաթ, դեկտեմբերի 19-ին կազմվեց մի մասնաժողով: Այդ մասնաժողովը իր միջից ընտրեց թաղման կարգադրիչ յանձնաժողով՝ հետևեալ անձինքներից՝ Ալէքսանդր Քալանթար, Տիգրան Նազարեան, Արշակ Տէր-Գրիգորեան և Գաբրիէլ Միրզօյեան:

—

Գրիգոր Արծրունու թաղումը նշանակված է կիրակի օր, դեկտեմբերի 27-ին: Հոգեհանգիստ կատարվում է ամեն օր, երեկոյեան 6 ժամին:

—

Շաբաթ օրվանից սկսած հարիւրաւոր հեռագիրներ են տեղում «Մշակի» խմբագրատունը ամեն ծայրերից: Անհնարին է նկարագրել այն սարսափելի տպաւորութիւնը, որ թողել է Արծրունու մահը գաւառներում, և այն կսկիծը, որ արտայայտվում է այդ հեռագիրներում: Զանազան շրջանների, քաղաքների և հիմնարկութիւնների կողմից պատուիրվում են անհամար պսակներ: Շատ տեղերից արդէն սկսել են գալ յատուկ պատգամաւորութիւններ՝ թաղմանը ներկայ լինելու համար:

—

Կովկասի զանազան ծայրերից հեռագիրներով հարց են դնում, որ այժմեանից սկսվի Արծրունու գերեզմանի վրա արձան դնելու գործը: Մի երկու տեղից մինչև իսկ փող է ուղարկված:

—

Երէկ, դեկտեմբերի 22-ին, մեր բոլոր բաժանորդներին, թէ քաղաքում և թէ գաւառներում, ուղարկեցինք, սև շրջանակի մէջ դրած՝ հետևեալ յայտարարութիւնը. «Գրիգոր Արծրունու մահվան սուգի պատճառով, այսօր, երեքշաբթի, դեկտեմբերի 22-ին՝ սովորական օրը՝ «Մշակի» համարը լոյս չի տեսնի: «Մշակի» յաջորդ համարը ամբողջապէս նուիրված կը լինի Գրիգոր Արծրունու յիշատակին»:

—

Մինչև չորեքշաբթի օր, Գրիգոր Արծրունու մահվան առիթով միայն «Մշակի» խմբագրատան ստացված հեռագիրների թիւը հասնում էր 165-ի:

—

Քանդակագործ Խօջօյօվից հանեց Գրիգոր Արծրունու դէմքի և աջ ձեռքի կաղապարը: Իսկ լուսանկարիչ Տէր-Ղևոնդեան և Վլադը նկարեցին հանգուցեալի պատկերը դագաղի մէջ. պատկերը պէտք է դրվի փողոցների խանութների պատուհաններում և վաճառվում է:

—

Մեզ հեռագրում են Քութայիսից, Արդվինից և Շուշւակերից, որ այնտեղ արգեն հոգեհանգստեան կատարեցին Գրիգոր Արծրունու յիշատակին:

—

«Մշակի» նեկրոլ համարում տպագրում ենք «Գրիգոր Արծրունու գաւառները»: Այդ այն ճառն է, որ արտասանել էր երկու տարի առաջ, իր փառաւոր յոբելեանի օրը՝ երեսնամեայ տպագրական գործունէութեան առաջ:

—

Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութեան երեկվայ նիստում, հոգաբարձու Տէր-Ցոլակեանցի առաջարկութեամբ, վճռվեց յարգել Գրիգոր Արծրունու յիշատակը այսպէս. 1) Ոսկի կանթեղով, 2) Գերեզմանի կողքից պսակ դնել դագաղի վրա. 3) Հոգաբարձուները և ուսուցիչները ներկայ լինեն թաղմանը. 4) Ուղարկել երգեցիկ խումբը: Վերջապէս վճռվեց բաժանել Արծրունու անունով՝ 200 րուբլի աղքատ աշակերտներին:

—

«Մշակի» այս համարը բաղկացած է վեց երեսից:

Ժամանակաւոր խմբագիր՝ Յ. ՏԷՐ-ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

Հրատարակիչ Մ. ՄԵԼԻՔ-ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՌԱՆՑ ՍԱԿԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

БЕЗЪ ЗАПРОСА

„ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՎԱՃԱՌԱՏՈՒՆ“

(ВѢНСКІЙ МАГАЗИНЪ)

Գոլովինսկի պրոսպեկտ, տաճկին պետական հանդէպ, տան Միլովանովի

Հրաւիրում ենք ուշադրութիւն դարձնել Թիֆլիսի պատուաւոր հասարակութեան, որ ներկայումս ունենք ՄԵԾ ԲԱՆԱԿՈՒԹԵԱՄԲ ամառային և երեխաների պատրաստի հագուստներ ամենավերջին ձևի: Բայց ամբողջին ակօրը անցնելու պատճառով՝ ծախում ենք անհամեմատ աւելի էժան՝ քան անցեալ տարիները—առանց սակարկութեան (безъ запроса):

4—15 № 144 Խոնարհաբար կառավարիչ

ԱՌԱՆՑ ՍԱԿԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

Գուրս եկաւ մամուլի տակից Մոսկվայի մի խումբ երիտասարդների հրատարակութեամբ „ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ“ ՑՕՂՈՒՏ ՌՈՒՍ ՍՈՎԱԼՆԵՐԻ: ժողովածուի գինը, ձա-նապարհածախսով միասին ՄԻ ՌՈՒԲԼԻ է: Գնել ցանկացողները թող դիմեն հետևեալ հասցէով. Москва, Тверская ул. Номера Фальцъ-Фейнъ, № 192, Ервандy Тагіаносянцъ.

№ 145 2—5

Մի հայ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ, որը գիտէ հայերէն, թիւրքերէն, ռուսերէն և փոքր ինչ էլ ֆրանսերէն լեզուն ցանկանում է Թիֆլիսի մի առևտրական տանը, գրասենեակում, կամ խանութում պաշտօն ունենալ: Ցանկացողները կարող են իրանց հասցէն թողնել „Մշակի“ խմբագրատանը: 3—3

ԲԺԻՇԿ Մ. Ա. ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆ

Ընդունում է հիւանդներին, ներքին և երեխաների հիւանդութիւններով, ամեն օր առաւօտեան 9 ժամից մինչև 11 ժամ

երեկոյեան 5 — 7 —

Իր բնակարանում, Վելեամինովսկայա փողոցում, տան Խանկալամովի, № 22.

№ 139 6—10

ՏՕՆԱԾԱՌԵՐԻ Համար ԴԵՂԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄԱԳԱԶԻՆ Վ. ԳՐԻՎԵՆԿԻ

Ստացաւ աչքերին ընտրութեամբ ԸՆԾԱՆԵՐԻ ԶԱՐԴԵՐԻ և ամեն ինչ որ հարկաւոր է շէնք և էժան ՏՕՆԱԾԱՌԵՐ սարքելու համար: Գոյ. տօնաքարտեղրերներ համար կայ մանրածախ ՍԱՐՔ ու ԿԱՐԳ մեծ և փոքր տնտեսներին համար, 5 րուբլուց մինչև 150 րուբլի արժողութեամբ, պատրաստ ուղարկելու համար կայ ամսէն ընդարձակ կրակ. նոյնպէս կան պարփիամերական ժողովածուներ շէնք արկղիկներում, ընծաների համար: № 143 (1891) 5—10

ԱՄԵՆԱԲԱՐՁՐ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ փոխառականական գասալարգերի պատճառով նկարագրում և պատրաստած ստանում երկու համար ու ՄՈՏԶՈՆԻ ՔԵԼԼԵՐԻ Սահակեան հերթականութեան թիւն առանց ուսուցչի օգնութեան ուսումնասիրելու համար:

Ս. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ

ՋԵՌՆԱՐԿ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ՀԱՇՒԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

Տոկոսների լիակատար աղիւսակներով, 1-ից մինչև 10.000 րուբ. համար. 1% մինչև 12% վաճառվում է նորոյ Ռովիանովների բանակի գրախանութում և ինքնին մոտ. Тифлисъ, Нагорная ул., № 9. Ծանուցաւորվածք դիմել իմ վերջին հասցէով С. П. Мануэльянцу.

Գինն է 1 րուբլի փոստի ծախս 21 կ. Գրավաճառներին զիջում կը լինի 129—154

(9—№ 95)

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՆԱՒԱԳՆԱՑՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

MESSAGERIES MARITIMES

(ՄԵՍԱԺԵՐԻ ՄԱՐԻՏԻՄ)

կանոնաւոր և ուղղակի երթևեկութիւն ԼՕՆԴՕՆԻ և ԲԱԹՈՒՄԻ մէջ և փոխադարձ: Հինգշաբթի, 24դեկտեմբերի (5 յունուարի), դուրս կը գնայ ԲԱԹՈՒՄԻՑ TIGRE (ՏԻԳՐ) նաւը, նաւապետ REMES (ՐԵՄԷՍ) գնալի Կ. Պօլիս, Մարսելլ, Հավր, Լօնդօն, մանրամասն և միջանկեալ նաւահանգիստներ:

Ագենտները ԲԱԹՈՒՄՈՒՄ՝ ՄԱԼԱՎԱՆԻ, ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ՝ ՀԷԶԻՈՒՐԵԱՆՑ, իսկ ԲԱԹՈՒՄԻ մէջ ԳՕԼԴԼՈՒՍՏ: (№ 23) 2—2

Երգչուհի Հաւատարմատարի օգնական

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍՊԵՆԴԻԱՐԵԱՆԻ

բնակարանը գտնվում է՝ Михайловская улица № 195. —25

ԱՏԱՄՆԱԲՈՅԺ

Հ. Յ. ՕՐԲԵԼԻ

Սօլօլակեան փողոց, սեփական տանը №№ 15—16

ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ Է ՀԻՒԱՆԴՆԵՐԻՆ

Առաւօտեան 8 ժամից մինչև 12 ժ. և երեկոյեան 4 ժամից մինչև 6 ժ.

Կիրակի և տօն օրերին առաւօտեան 8 ժամից մինչև 2 ժամ կէսօրից յետոյ:

(№ 145) 101—150

ЧИСТЫЙ КАКАО БЛООКЕРЪ

ԿԱԿԱՕ

Թասը նստում է միայն 4 կոպ. Րոպէական պատրաստութիւն.

ՄԱՔՈՒՐ ԵՒ ՍՆՆԴԱՐԱՐ ՓՈՇԻ.

Առաջարկվում է առողջացողների և երեխաների համար:

ПИТАТЕЛЬНЫЙ НАПИТОКЪ

Միակ պահեստ կովկասում՝ Բարձրագոյն հաստատված դեղագործական ապրանքների վաճառման կովկասեան ընկերութեան մէջ Թիֆլիսում և Բագւում: 7—50 (ե)

№ 120. 90 թ.

ԷԼԷԿՏՐԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ուժի հասցնելը տարածութեան վրա.

ՏԵԼԵՖՕՆՆԵՐԻ ՍԱՐՔԵԼԸ.

Էլէկտրական նշաններ.

ԶԱՆԳԱԿՆԵՐ

ԳԱԼՎԱՆՕՊԼԱՍՏԻԿԱ.

Էլէկտրոլիզ,

Ակումուլատորներ, էլէմենտներ,

ՇԱՆԹԱՐԳԵԼՆԵՐ.

Նախահաշիւներ և ծրագիրներ ձրիաբար.

(91—№ 5)

ԷԼԷԿՏՐՕՆ

ԳԼԷԲՕՎ եղբայրների

ՌՕՍՏՕՎ (Դոնի վրա)

Մեծ Սադովայա փողոց, 24

РОСТОВЪ (на Дону)

БР. ГЛѢБОБЫ

Большая Садовая, 24.

ԳԱԶԱՅԻՆ ՆՈՐ ՇԱՐԺԻՉՆԵՐ

Օտտօ սիստեմայի, ուրոնք իրանք իրանց են ուղղում օծում:

Գազի համար — ածուխից,

— — — նաւթից,

— — — անտրացիտից,

— — — կէրօսինից

$1/2$-ից մինչև 120 ձիու ույժի

Շոգեմեքենաներ մեծ արագութեան.

100—100 (ե. չ.)

Միայն ֆաբրիկային այդ մարկա կրելով, վաւեր է համարվում.

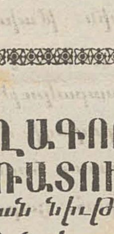

ՄԻ՛ ՀԱԶԻՐ

Մեղրից և խոտերից պատրաստված մալց-էկստրակտ և կօնֆէտներ

Լ. Գ. ՊԵՏՇ ԵՒ ԸՆԿ. ԲՐԷՍԼԱՈՒԻ ՄԷՋ:

Քիմիական վերլուծութեամբ և բժշկական փորձերով ապացուցված է, որ այդ պրէպարատները չեն պարունակում առողջութեան համար որ և է վնասակար բաղադրութիւններ, և այդ պատճառով նրանց ներմուծումը Ռուսաստան և նրանց այդտեղ ծախելը թոյլատրված է:

ԳԻՆԸ. շիշը 1 ր. 25 կ. և 2 ր. 40 կ. կօնֆէտները 30—50 կոպ.:

Գլխաւոր պահեստ Ռուսաստանում Վ. ԱՈՒՐԻԽԻ մօտ

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳՈՒՄ, Կօլօկօլնայա $^{18}/_{19}$

Վաճառվում է Ռուսաստանի բոլոր դեղագործարաններում և դեղատներում:

(91—№ 127) 8—12 (10, 20, 30)

ԴԵՂԱԳՈՐԾ Ա. Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԵԱՆԻ ՊԱՀԵՍՏ Է

ՎԱՃԱՌԱՏՈՒՆ զինիի, մրգերի զեկիցներից և հասուտներ, նոյնպէս և ամեն յաջողական նիւթերի և տնտեսական գործերների, բացված է կովկասում, Վորոնցովի արձանի հանդէպ, բժշկական նաւաստեղծանի առաջին մասն: Հիւանդանոցի առաջ:

(№ 67) 43—100 (ե. չ.)